

İstanbul Bilgi Üniversitesi

TÜRKİYE KÜLTÜRLERİ ARAŞTIRMA GRUBU

**Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum
Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi**

19. YÜZYILDA BİR OSMANLI ERMENİ POZİTİVİSTİ:

YEĞYA DEMİRCİBAŞYAN

Can Erzurumluođlu

İstanbul 2019

ÖZET

Tanzimat sonrası dönemde Batı ile temas halinde olan Ermeni entelektüeller de dönemin Osmanlı aydınları gibi felsefi çalışmalar yapmış, materyalist ve pozitivist içerikli eserler vermiştir. Yeğya Demircibaşyan da özellikle 1870’lerden itibaren pozitivist düşünceye ilgi duymuş ve düşüncelerini yaymak için bir dergi yayınlamıştır. Bu dergide Ermeni toplumunun sorunlarına pozitivist bakış açısıyla çözümler önermiş, felsefi içerikli yazılar yayınlamıştır. Bunun yanı sıra kitaplar yayınlamış, çeşitli süreli yayınlarda oldukça zengin içerikli çok sayıda yazı kaleme almıştır. Bu çalışmada amacım, dönemin önemli bir Ermeni entelektüelini tanıtmamın yanı sıra, onun felsefi çalışmaları hakkında bilgi vermek ve pozitivist düşüncenin Osmanlı’ya girişinde oynadığı role değinmektir.

Anahtar sözcükler: Yeğya Demircibaşyan, pozitivism, felsefe, Osmanlı felsefi düşüncesi, Ermeni çalışmaları

1. GİRİŞ

Bu çalışmada amacım, felsefeci, şair, yazar, dilbilimci, pedagog, yayıncı gibi çeşitli sıfatlarla anılan Yeğya Demircibaşyan’ı ve özellikle bir pozitivist olarak onun felsefi çalışmalarını Türkçe okuyan okuyucuya tanıtmak ve onun Osmanlı felsefi düşüncesinin gelişimindeki rolünü vurgulamaktır.*

Ermenice düşünmüş ve yazmış olan Demircibaşyan’ın eserleri tespit edebildiğim kadarıyla Türkçe’ye kazandırılmış değildir. Kendisiyle ilgili Ermenice çalışmalar mevcuttur ama batı dillerinde yazılanlar oldukça sınırlıdır. Bu nedenlerle, çalışmamın Ermeni entelektüel tarihi ile ilgili Türkçe yapılan çalışmalara mütevazı bir katkı sağlayacağını ümit ediyorum. Osmanlı Ermeni entelektüelleri batıyla kurdukları yakın temas sonrasında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern anlamda felsefi eserler vermişlerdir. Bu makalede, elimdeki kaynakların sınırlı olması nedeniyle bu çalışmaların tamamını tespit etmiş olmak iddiasında değilim.

* Bu çalışma, İstanbul’da farklı etnik gruplar hakkında çeşitli kültürel alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum aktörlerine yönelik olarak 13 Ekim 2018 – 15 Mayıs 2019 tarihleri arasında İstanbul Bilgi Üniversitesi bünyesinde düzenlenen “Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi” kapsamında hazırlanmıştır.

Bununla beraber, ulaştığım metinlerin dönemin Ermeni entelektüellerinin felsefi çalışmaları hakkında dikkate değer bir bilgi verdiğiğine inanıyorum. Karakaşyan’ın *Felsefe Tarihi ve Mantık*’ı, Rusinyan’ın teorik felsefi meseleleri ele aldığı felsefe ders kitabı ve Gosdantyan’ın *Metot Üzerine*’si modern anlamda felsefi içeriğe sahip eserlerdir.¹

Demircibaşyan’ın felsefi çalışmalarını doğru bir şekilde değerlendirebilmek için, bu çalışmanın kapsamını oluşturan onun yaşam öyküsünün, yayıncılık faaliyetinin, eğitim üzerine görüşlerinin ve din anlayışının yanı sıra eğitimci kimliğini de göz önünde bulundurmak gerektiği kanaatindeyim. Demircibaşyan 1880’lerde Ortaköy’deki Haygagan Gırtaran’da ve Getronagan Lisesi’nde Felsefe dersleri vermiştir. Getronagan’da verdiği derslerin notlarını 1891’de *Tarih Felsefesinin Temelleri* başlığıyla yayınlamıştır. Bu küçük hacimli eserin, kapsadığı konular açısından tarihi değere sahip olduğunu düşünüyoruz. Demircibaşyan bu eserinde, başka konuların yanı sıra Reform, Rönesans gibi tarihi dönemleri incelemiş, pozitivist bakış açısı doğrultusunda medeniyet ile iklim arasındaki ilişkiye değinmiştir. Demircibaşyan’ın felsefi çalışmalarını ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde ele alırken, dönemin Osmanlı felsefesine de bu çalışmanın mütevazı sınırları çerçevesinde kısaca değineceğim.

Demircibaşyan’ın aydınlanmacı görüşlerini de bu başlıklar altında ele alacağız. Demircibaşyan literatürde Zartonk (Uyanış)olarak geçen dönemde eserler vermiştir. Bu dönem, Ermenilerin batılı ülkelerde eğitim gören genç aydınların da etkisiyle sekülerleştiği, dini kurumların etkisinin azalıp ulusal kimlik bilincinin arttığı bir dönemdir. Milli anayasanın yürürlüğe girmesi (1863) de bu döneme denk gelir. Ermeni kurumlarındaki modernleşme çabası göze çarpar. Çoşayıda dernek ve okul açılır, süreli yayımlar yayınlanmaya başlar, tercüme faaliyetlerine hız verilir. Demircibaşyan da eğitim, din, batılılaşma gibi çeşitli konularda yazılar yazmış, batının aydınlanma düşüncesinden esinlenmiştir. Eğitim kurumlarının arkaik yapısını eleştirmiş, gerek müfredat gerekse de idari olarak bu kurumların yenilenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Din adamlarının Hristiyanlık’tan uzaklaştığını ileri sürmüş, zaman zaman sert eleştirilerde bulunmuştur. Kilisenin yeni fikirler karşısındaki hoşgörüsüzlüğünü de eleştirmiştir. Toplumsal ilerlemenin nasıl gerçekleşeceği konusunda önerilerde bulunmuştur.

¹ Gosdantyan’ın çalışması Descartes’in **Discours de la Méthode**’u ile karıştırılmamalıdır.

Verdiği mücadelede Demircibaşyan’ın en büyük düşünsel silahı pozitivism olmuştı. 1874’te 23 yaşındayken Fransa’ya gitmiş ve orada pozitivist düşünceye ilgi duymaya başlamıştır. Özellikle de Littré’nin sarsılmaz bir hayranı olmuştur. Bu hayranlığı, Voltaire tarzı yazdığı *Felsefe Sözlüğü*’nde “*sadece Tanrı Littré’den fazla şey bilebilir*” diyebilecek kadar onu etkilemiştir. Demircibaşyan sadece pozitivistleri değil, materyalist filozofları da sıkı bir biçimde takip etmiştir. Comte, Littré, Büchner gibi pozitivist ve materyalist düşünürleri takip etmesine rağmen idealist düşünceyle de bağlarını koparmamış, özellikle 1890’lardan sonra manevi yönü daha ağır basan yazılar yazmıştır. Yazılarında bu gerilimi fazlasıyla hissediyoruz. Bazen her şeyi maddeye indirirken, bazen de maddi dünyayı ruh gibi maddi olmayan cevherlerle açıklamaya çalışır.

Ondaki bu çelişkiler, din konusunda da kendisini gösterir. Felsefe sözlüklerinde ve çeşitli yazılarında dine ve özellikle kiliseye yönelik eleştirilerde bulunur ancak bu konularda tutarlı bir tavır sergilediğini söylemek mümkün değildir. Mesela 1892’de *Yegeğetsin Amenusn e* (Kilise hepimizin), *İnçu Jam Çenk Yertar* (Neden Kiliseye Gitmiyoruz), *Hinerun u Norerun Parebaşdutyunu* (Eskilerin ve Yenilerin Dindarlığı) başlıklı makalelerini yayınladı. Dönemin Osmanlı felsefecileri de Demircibaşyan’ın çelişkilerini yaşamıştır. Bir tarafta aldıkları geleneksel eğitim, öte yanda batı düşüncesiyle kurdukları yakın münasebet bu dönemin aydınlarının zihin dünyasında ciddi gerilimlere ve bunun neticesi olarak da çelişkilere yol açmıştır. Bu gerilimlerden muaf kalmayı başaranlar da toplumun hassasiyetini göz önünde bulundurarak din meselesine temas etmemeyi tercih etmişlerdir. Mesela ilk Osmanlı pozitivistlerinden Beşir Fuad, eserlerinde materyalist bir tavır sergilemekle beraber en azından kültürel olarak mensubu olduğu İslam dinine karşı cephe almamış, buna karşın Hıristiyanlığa sert eleştiriler yöneltmek dolaylı bir yöntem benimsemiştir.

Demircibaşyan’ın felsefi çalışmalarının Osmanlı felsefi düşüncesinin tarihi açısından değerli olduğuna inanıyorum. Çok sayıda kültüre ev sahipliği yapan Osmanlı başkentinde, farklı milletlerden entelektüeller arasında hiç şüphesiz ki entelektüel anlamda bir alışveriş vardı. Mesela Demircibaşyan, kendisiyle felsefi olarak aynı cemaatte yer alan Beşir Fuad’ın intiharının ardından duygusal bir yazı kaleme aldı. Dolayısıyla, bu yadsınamaz kültürel etkileşim bağlamında Osmanlı son dönem felsefesi üzerine yapılan çalışmalarda, Türkçe dışında eserler veren felsefecilerin de dikkate alınması gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca bu etkileşimin ne düzeyde

olduğundan bağımsız olarak, çok dilli Osmanlı’da ciddi bir nüfus oranına sahip olan Ermenilerin, Rumların ve diğer milletlerin entelektüel çalışmalarının da Osmanlı düşünce tarihine dair yapılan çalışmalarda göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Demircibaşyan’ın çalışmaları da bu bağlamda ele alınmalıdır. Demircibaşyan başka eserlerinin yanı sıra, yukarıda da değindiğim üzere felsefi içerikli eserler de vermiştir. *Tarih Felsefesinin Temelleri* ve Voltaire tarzı yazdığı iki ciltlik *Felsefe Sözlüğü*’nün yanı sıra 1883-88 yılları arasında, ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak yer verilecek olan, *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum* (KİŞ, Edebi ve Felsefi Hareket) adlı bir dergi yayınlamıştır. Özellikle “Felsefi” kelimesini daha büyük puntolarla yazmayı tercih etmiş olması, yazarın amaçları açısından dikkate değerdir. Demircibaşyan bu dergiyi beş yıl boyunca büyük maddi zorluklara tek başına göğüs gererek çıkartmıştır. Dergide felsefi içerik açısından, atomculuk, materyalizm ve pozitivizmle ilgili çeşitli makaleler yayınlansa da esas yoğunluğu bu başlıkların teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Demircibaşyan en genel anlamıyla aydınlanmacı diyebileceğimiz yazıları daha ziyade tercih etmiştir. Gerek kendisi tarafından kaleme alınan yazılarda, gerek tercümelere pozitifizmin belirgin bir etkisi vardır. Özellikle bu derginin yayınlandığı dönemde Demircibaşyan pozitifizmle sıkı bir temas halindedir. Pozitifizme neredeyse mistik diyebileceğimiz bir bağla bağlıdır. Her sorunun çözümünü pozitifizmde arar.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken birincil kaynaklara başvurdum. Bizzat Demircibaşyan tarafından yayınlanan *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum* (Edebi ve Felsefi Hareket) dergisi ve genel yayın yönetmenliğini üstlendiği *Yergrakund* (YK, Yerküre) dergilerinin yanı sıra çeşitli süreli yayınlardaki yazılarına da ulaşma imkânı oldu. Özellikle dijital kaynaklardan çok faydalandım. *Hareket*’in ve *Yergrakund*’un tüm sayılarına ulaştım. Sadece *Hareket*’in bazı sayılarındaki bazı sayfalara ulaşamadım ki bu da çalışmam açısından ciddi bir sorun teşkil etmedi. Grigoryan ve Topçuyan tarafından Ermenistan’da hazırlanan *19rt Tari Hay Pilisopayagan Midki Badmutyunits* (19.yüzyıl Ermeni Felsefi Düşünce Tarihinden) başlıklı eserin Demircibaşyan bibliyografyası, yazarın süreli yayınlarda yayınladığı yazılara daha kolay ulaşmamı sağladı. Ayrıca Bardakçıyan’ın *Modern Ermeni Edebiyatı*’nın Demircibaşyan maddesinin içerdiği bibliyografya da Demircibaşyan’la ilgili çeşitli süreli yayınlarda yer alan eleştirilere ulaşma imkânı verdi.

Yaklaşık 6 ay gibi kısa bir zamanda yapılan bu çalışmanın şüphesiz ki eksikleri vardır. Konuyla ilgili Ermenistan’daki akademik çalışmalara erişimim sınırlı oldu. Sadece internet üzerinden Ermenistan’daki kütüphanelerde mevcut olduğunu tespit edebildiğim kaynakları edinebildiysem de Ermenistan’da ve diasporada akademik bir araştırma yapma şansım olmadı.

Çalışmamın ana eksenini Demircibaşyan’ın toplumsal ve felsefi görüşleri oluşturmaktadır. Aynı zamanda önemli bir şair ve edebiyatçı olan yazarın edebi metinlerinin incelenmesi işini alanın uzmanlarına bırakmanın daha doğru olacağını düşündüm. Bu konuda Ermenice ve farklı dillerde incelemeler mevcuttur ancak Türkçe bir çalışmaya rastlamadım; yapılacak Türkçe bir çalışma Türkiyeli okuyucunun onun estetik anlayışını tanmasına da vesile olacaktır.

2. YAŞAM ÖYKÜSÜ

Yeğya Demircibaşyan, soyadını tersanede demircibaşı olan büyük dedesinden almıştır. Daha sonra babası Kalusd da aynı görevi üstlenir. 8 Mayıs 1851’de doğar. Anne tarafından dedesi papazdır, babası binaların süslemelerini yapan “Resimci Garabet”tir. İsmi genç yaşta ölen amcasından almıştır. Çocukluk yıllarında, babasının sarayla ilgili görevleri dolayısıyla, papaz olan dedesinin Beşiktaş’taki eviyle diğer dedesinin Yeniköy’deki evi arasında mekik dokur. Eğitim yaşına gelince, dönemin en iyi okullarından biri olan Nersesyan’a gitmesi için annesinin ısrarıyla Hasköy’e taşınırlar. Bu okul Garabed Şahnazaryan’ın vasiyeti üzerine Nubar Paşa tarafından kurulmuştur. Okulda matbaa da vardır.²

Yeğya, küçük yaşlarından itibaren iyi bir okuyucu olur. İlk yazısı da okul yıllarında yayınlanır. 1869’da belirli bir diploma sisteminin olmadığı yıllarda, okulu bırakır. 1870’de Bab-ı Ali Matbuat Kalemi’ne üye olur, fakat sonra istifa eder. Kısa bir süre de Nafia Nezareti’nde sekreterlik yapar.

Demircibaşyan’ın yazılarında muhtemelen çocukluğundan itibaren kendisine eşlik eden melankolinin izleri belirgin bir biçimde görülür. Her zaman karamsar, her zaman melankoliktir.

² Bu bölümdeki biyografik bilgiler farklı kaynak belirtilmedikçe Keğam Fenerciyan ve Hraçya Bedrosyan’ın **Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzi** (Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları) adlı 1921’de İstanbul’da basılan kitabından alınmıştır.

1869’da henüz 18 yaşındayken Minas Çeraz’a yazdığı bir mektupta kendisini “*acıların en büyüğünün çocuğu*” olarak gördüğünü belirtir. Aşağıdaki sözler duyduğu aşk acısını çok iyi ifade etmektedir

*“Niye sevmeyeyim mezarlıkları, madem ki A.G. bedbaht başımı göğsüne koymama müsaade etmiyor, neden sevmeyeyim önümde gönüllü olarak açılmış olan ve belki de bana ebedi istirahatgâhi sağlayacak o çukuru.”*³

Demircibaşyan’ın zaten sağlıklı olmayan ruh hali bir aşk acısı ile daha da sarsılır ve çareyi intiharda bulur. İlk intihar denemesi 1874’te gerçekleşir. 8 Mayıs 1874’te Minas Çeraz’a şöyle yazar:

*“Kaç yıldan beri tarifi imkânsız ne acılara katlandığımı biliyorsun. Artık ruhumun dinlenme vakti geldi. Bir sayfa Werther okuduktan sonra Moda Burnu’na yöneleceğim. Orası ruhum için hep karşı konulamaz bir çekiciliğe sahip oldu.”*⁴

Demircibaşyan bu denemesinde başarısız olur ve aynı yıl Marsilya’ya ticaret okumaya gönderilir. Burada pozitivist felsefeyle tanışır. “*Doğu’nun acılı halkını, Ermenileri Batı’ya tanıtmak için*” *Le Moniteur Littéraire et Financier de Marseille*’i yayımlar. 1876’da döner. Eğitim Bakanı Münif Paşa zamanında kurulan Tercüme Odası’nda çalışmaya başlar. Aralık 1877’de kan tükürmeye başlar ve Tercüme Odası’ndaki görevini bırakır. Özellikle 70’lerin sonlarından itibaren yoğun bir yazınsal çalışmaya girer ama çektiği acılar azalmamıştır. 24 Mayıs 1878’de yakın arkadaşı Minas Çeraz’a 1874’ten sonra yaşadığı için gözyaşı döktüğünü yazar.⁵

Özellikle 80’li yıllarda çok sayıda yazısı yayınlanır. Dergi çıkarır, genel yayın yönetmenliği ve öğretmenlik yapar. 1878’de eklektik modern Ermenice ile *Tampanan*’ı, 1879’da aynı dili savunmak için *Nor Gyank*’ı yayımlar. Aynı yıl gündelik modern Ermenice ile *Bidzag*’ı yayımlar. 1879 ve 1880’de felsefe sözlüklerini yayımlar. Eğitim sorunlarıyla ilgili Grtagan Khntruyın Vra Tuğt ar Badriarkn Hayots, N. Varjabedyan (Eğitim Sorunları Üzerine Ermeni Patriği N. Varjabedyan’a Mektup),

³ Yeğya Demircibaşyan, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner** (Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.305

⁴ Age, s.37

⁵ Age, s.314

Hadındir Intertzvadzk (Seçme Okumalar)⁶ ve *Şrçakayutyun mı İm Tağis Meç* (Semtimde Bir Gezinti) de 1880 yılında yayınlanır. Bu yıldan itibaren *Masis* ve *Tercüman*'da yazmaya başlar. 1880'de Stenya-Yeniköy'den Ermeni Milli Meclisi'ne vekil seçilir. Oturumlara sadece bir kez katılır ve istifa eder. 1882'nin bütün yıl sonu müsamerelerine konuşmacı olarak davet edilir. Birkaç ay sonra Pera'daki okullara müfettiş ve Haygagan Grtaran'a felsefe hocası olur. 1883 Ocak sonlarında *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum*'un (Edebi ve Felsefi Hareket) ilk sayısını yayınlar. Bu yıllarda pozitivist düşüncenin yaygınlaşması için çalışır. 1884'te Krikor Zohrab'ın önerisiyle bilimsel ve edebi içerikli *Yergrakund*'un (Yerküre) genel yayın yönetmeni olur. Bu görevi 1888'e yani dergi kapanana kadar sürdürür. Bu aralar Ortaköy'deki Haygagan Grtaran'da ve Hasköy'deki Nersesyan'da öğretmendir. 1886-87 yıllarında bir süre *Dindes* (Ekonomist) adlı derginin genel yayın yönetmeni olur. 1888'de Nersesyan'ı bırakır.

Yoğun çalışma temposu onu bitap düşürür.⁷ Ruhlen de hastadır. Hrant Asadur'a yazdığı 9 Nisan 1883 tarihli mektubunda “*ümitsizlik felsefesi beni cezbediyor... Bedenen ama daha çok ruhen hastayım. Herhangi bir amaç olmadan yazıyorum.*” der.⁸ Çalışmadan arta kalan vaktini de okumaya ayırır, öyle ki dönemin entelektüelleri arasında “*en çok okuyanlardan biri*” olarak ün yapar.⁹ Temmuz 1890'da annesini kaybeder. Zaten hassas olan ruh sağlığı daha da bozulur, günlerce ağlar. Yakın akrabası ve olayların bizzat tanığı olan Zaruhi Kalemkaryan o zamanları şöyle anlatır.

“Annesini kaybettiği günden bu yana bir çeşit korkuyla ziyaret ediyordum onu, çünkü günlerce direndi ve annesinin son nefesini verdiği, can çekiştiği yatağının kaldırılmasına müsaade etmedi. Yastığı da, mum gibi eriyen annesinin başının çukur iziyle, yerinde duruyordu. Oğlu diz çökmüş sabah

⁶ Bardakçıyan, **Modern Ermeni Edebiyatı**'nda 1881 tarihini veriyor. Bardakjian K.B, Modern Ermeni Edebiyatı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.397

⁷ “*Geceleri ağlayarak ve kan tükürerek Masis ve Tercüman için makale yazıyordum. İşte bu sırada, beni geçen sene muayene eden ve Mısır'a gitmemi tavsiye eden muhterem Doktor Khorasancıyan akrabalarımın birine “geçen gün yolda Demircibaşyan'ı gördüm, yüzünü beğenmedim, bu sene çalışmasına müsaade etmeyin, yazıktır, milletimize yararlı bir genç” demişti.*”, KİŞ, 1886, s.185

⁸ Yeğya Demircibaşyan, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.320-321

⁹ Hrant Asadur, Demircibaşyan'a ayırdığı bölümde “*çok az kişi onun kadar kitap okumuştur*” dedikten sonra iddiasını kuvvetlendiren şu anekdotu anlatır: “*Yeğya'yı yakından tanıyan Patirk Nerses, Esayanların evinde tanınmış bir simaya onu 'Bizim millette Deroyents Badveli'den sonra en çok okuyan' olarak takdim eder.*”, Hrant Asadur, **Timasdverner**, Keşişyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.212

Bu anekdot 6 Mart 1893 tarihli **Masis**'te bizzat Demircibaşyan tarafından anlatılmış.

akşam annesinin bedeninin izlerini muhafaza eden çarşafların üzerine çiçek koyuyordu. Onu kendisine mabet, mihrap yapmıştı, günlerce diz çökerek dua etti; öte yandan annem ve teyzem acının izlerini ortadan kaldırmak için çareler ve planlar arıyorlardı.”¹⁰

Yeğya birkaç sene daha yaşayacaktı bu evde ve “*Baykuş gibi annemin mezarını kolluyorum*” diyecekti.¹¹

1891’de kilise önünde dilenmesi akıl sağlığını kaybettiğine dair şüphelere yol açar fakat kendisini alkışlayanlar da vardır. Bir Paskalya sabahında, eski püskü elbiselerle Kadıköy’deki Surp Takavor Kilisesi’nin önüne dilenmeye gider ve diğer dilencilerin arasına karışır. Elinde küçük teneke bir kapak vardır. Haberi alan semtin önde gelenleri yanına gidip açıklama talep ederler, bu duruma son vermesini isterler ve onu ikna etmeye çalışırlar. O ise elindeki kapağı uzatır ve merhamet diler. Öğlen ise temiz ve şık kıyafetleriyle Kadıköy’ün din ve eğitim işleriyle ilgilenen Apik Uncuyan’ın evindedir. Burada misafirlere bir söylev verir. Onları gösterişi bırakmaya, İsa’nın mütevazı yaşamını örnek almaya davet eder. Bu konuşması misafirleri derinden etkiler. Mikhitarist rahipler de daha sonra kendisini ziyarete gelirler. Kalemkaryan ziyarete gelenlerin onu “*çarmıha gerilmiş Mesih*” gibi gördüklerini aktarır.¹²

Bu olayın üstü örtülür. Ancak kendisinin akıl sağlığının yerinde olmadığına dair şüpheler de artar.¹³ Hrant Asadur, *Timasdverner* (Portreler)’de, Demircibaşyan’ın “*fikirden fikire atlayan bir sinir hastası olduğunu yazacaktır.*”¹⁴ Buna karşın onun değerini teslim eder. Demircibaşyan, yaşadığı dönemin en ünlü ve en bilgili yazarlarından birdir. Gamsaragan da onun Hintli bir edebiyatçıyı ve Altın Çağ yazarını aynı kolaylıkla hatırladığını, onun gibi Fransızca ve Armenoloji bilen az olduğunu yazar.¹⁵ Andonyan da kendisine eleştiriler yönelttiği bir yazıda “*sahip olduğunuz üne bizde bugüne kadar kimse erişemedi*” der.¹⁶

¹⁰ Zaruhi Kalemkaryan, **Anahit**, Paris, Ocak-Nisan 1931, s.98

¹¹ Age, s.98

¹² Onnig Çifte-Sarraf, **Masis**, İstanbul, Haziran 1907, s.567-69; Kalemkaryan. **Anahit**, Ocak-Nisan, Paris, 1931, s.100-101

¹³ Onnig Çifte-Sarraf, **Masis**, nr.28-29, İstanbul, 1907, s.569

¹⁴ Hrant Asadur, **Timasdverner**, Keşişyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.212

¹⁵ Dikran Gamsaragan, **Masis**, nr.3956, İstanbul, 1892, s.14-15

¹⁶ Aram Andonyan, **Masis**, nr. 8-9, İstanbul, 1899, s.262

Demircibaşyan naif, çıkarsız kendini gençlere adanmış bir entelektüel görüntüsü sunar. Daha sonra önemli kalemler olacak genç yazarlar kendisinden sevgiyle bahsederler. Vorperyan kendisinin fotoğrafının Yeprad (Fırat) Koleji’nde efsane olduğunu yazar.¹⁷

Demircibaşyan siyaset üzerine pek yazmaz. Yazdığı zaman da oldukça naif görüşler ileri sürer. Onun derdi çok sevdiği milletin geleceğidir. Tüm kaygısı budur. Bir kere Ermeni Milli Meclisi’ne seçilir ama çok kısa bir süre sonra istifa eder. Sahip olduğu büyük üne rağmen siyasetle ilgisi yok denecek kadar azdır. O herkesin sevgilisi “Yeğya” olarak belki de halinden memnundur.

“...dudaklarına küfür değmemiş, beşinci yüzyıl münzevisi gibi temiz, kirlenmemiş bir edebiyatçı karakterini temsil ediyor. Hepimiz onu çok seviyoruz, eskiler ve yeniler ayrı ayrı onu yanlarında görmekten daima onur duyuyorlar. Biz onu büyüğümüz olarak görürken, onlar da küçükleri olarak görüyorlar, ama ister yeni ister eski biz ona gıpta edeceğiz ve bu asil insanda yaşayan zarif kaleme hayranlık duyacağız.”¹⁸

1893’te felsefe, felsefe tarihi, tarih, tarih felsefesi, edebiyat, edebiyat tarihi, pedagoji ve estetik dersleri verdiği Getronagan’dan istifa ettikten sonra dışarıyla bağları kesilir. Aynı yıl Fransızca-Ermenice bir sözlük hazırladıktan sonra yazmaya ara verir. Yine bir aşk acısı sebebiyle intihara kalkışır. Önce yatak odasına yerleştirdiği çiçeklerle zehirlenmek ister, amacına ulaşamayınca çok sevdiği Moda’ya gider. Kayıkçı Bedo onu kurtarır. Zohrab bu intihar girişimini inandırıcı bulmaz, öyle ki moda üzerine yazdığı bir yazıda “bu, Yeğya’nın gittiği ve Bedo’nun beklediği Moda değil” diyecektir.¹⁹ Yeğya’nın yakını Kalemkaryan onun ruhunu yakından tanıdığını, Yeğya’nın rol yapmadığını ve bunun “tatsız bir ima” olduğunu yazar yıllar sonra.²⁰

Sürekli kendi üzerine tahliller yapar. 1893’te ikinci intihar girişiminden birkaç ay önce yazdığı “Tahlil” adlı yazıda daha az okuduğunu belirtir. Gençliğinde insanlık için düşlediklerinin gerçekleşmediğini ifade eder. Pozitivistlerin iddialarının aksine endüstri çağında savaşlar bitmemiştir. Üstadı Littré’nin pozitivizmi reddi onu derinden yaralamıştır.²¹ Aynı yıl yazdığı *Minag* (Yalnız) başlıklı şiirde geleceğini karanlık görür. Delirme ihtimali nedeniyle hissizleştiğini yazar. 6 yıl sonra yazdığı bir başka

¹⁷ Rupen Vorperyan, **Masis**, nr.6, İstanbul, 1902, s.85

¹⁸ Dikran Gamsaragan, **Masis**, nr.3956, İstanbul, 1892, s.18

¹⁹Krikor Zohrab, **Masis**, nr.3998, İstanbul, 1893, s.401

²⁰ Zaruhi Kalemkaryan, **Anahit**, Paris, Ocak-Nisan 1931, s.104

²¹ Yeğya Demircibaşyan, **Masis**, s.3981, İstanbul, 1893, s.138

yazıda ise “*Edebiyata dönmem büyük fedakârlıktı ama iyi karşılanmadı, artık ne okur ne yazarım*” der (19 Ağustos 1899)²² Hasköy’e yerleşir ve burada iki sene kalır. 1895’te Pera’ya yerleşir. “Koruyucu Meleği” Hélène Nissen ile burada tanışır.

Ermenilerin kötüleşen durumu da Demircibaşyan’ı derinden etkiler. 1897’de teyzesinin maddi yardımıyla çıktığı Avrupa seyahati sırasında yakın dostu Minas Çeraz’a gönderdiği mektuplar bunu göstermektedir. 9 Eylül 1897’de Cenevre’den gönderdiği mektupta *L’Armenie* dergisi yoluyla “*Ermenistan’ın yetimlerine*” yardımcı olmak istediğini söyler. “*Ne acı ki, Ermenilik yok artık, Ermeni yetimler var sadece. Birçoğunun amacı son Ermeni’ye kadar yok etmek Ermenileri.*” der ve ekler “*ümitsizim*”.²³

22 Eylül 1897’de Lozan’dan gönderdiği mektupta ise vatanın kan ve gözyaşlarına boğulduğunu belirtir. Dünyanın geleceğini karanlık bulur.²⁴

13 Nisan 1898’de Budapeşte’den gönderdiği bir mektupta ise, Ermenilerin durumundan duyduğu endişeyi belirtir ve “*Ermeniler özgür olacak mı, ama hangi millet özgür oldu ki Ermeni özgürlüğü düşlesin*” der. Ekim 1898’de Cenevre’den gönderdiği bir başka mektupta da Ermenilerin durumunu ümitsiz bulduğunu tekrarlar ve “*O büyük katliamın etkisinden kurtulamadı hala yüreğim.*” der.²⁵

1895’te karlı bir kış günü Beyoğlu Asmalı Mescid’de oda istemek için kapısını çaldığı Hélène Nissen, Demircibaşyan’ın son yıllarında en büyük yardımcısı olur. Nissen, durumu gitgide ağırlaşan Demircibaşyan’ın bakımını üstlenir, ona maddi destek verir. Demircibaşyan’ın yakın akrabası olan Kalemkaryan, Nissen’in Yeğya’yı erken yaşta kaybettiği kocasına benzettiğini ve onu bir kardeş, bir evlat olarak gördüğünü söylediğini aktarır.²⁶ Dönemin tanıkları Nissen’in Yeğya’yı yaşatmak için sarf ettiği çabayı takdir ederler.

1901 kışında Yedikule Ermeni Hastanesi’ne kaldırılır ve yaklaşık bir yıl orada kalır. Paranoit düşüncelere sahiptir. Avrupalı yüksek mevkiye sahip bir şahsiyetin suratına

²² Mikayel Şamdancıyan ve Aram Andonyan’a mektuptan, M. Barsamyan, **Andastan**, nr.14, Paris 1963, s.74

²³ Yeğya Demircibaşyan, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.340

²⁴ Age, s.341

²⁵ Age, s.349

²⁶ Zaruhi Kalemkaryan, **Anahit**, Paris, Ocak-Nisan 1931, s.109

tükürdüğü için buraya kaldırıldığını düşünür.²⁷ Avrupa seyahati de iyi gelmemiştir. Dönüşte Viyana’da hastaneye gitmiş, doktorlar kendisine gezmesini ve hava almasını tavsiye etmiştir. Hastalığının bilincindedir, buna karşı dengesiz hareketler sergilemeye devam eder.

1901’de *Hivant ei Yegik Desik Zis* (Hastaydım Geldiniz Gördünüz) başlıklı yazısında Nissen’e duyduğu minnettarlığı dile getirir. “*Hassas sağlığına, mevsimin sertliğine rağmen, Yedikule’den Pera’ya hasta şairi görmeye geldin... Terim ve gözyaşım için bana mendil getirdin. Ayaklarımın altına halı ve dizlerim için örtü serdin.*”²⁸ Demircibaşyan nöbetler geçirmekte ve zor zapt edilmektedir. Bazen uzun uzun sabit bir şekilde boşluğa bakarken, bazen de hayali düşmanlarla mücadele eder. 1901’de hastaneden ayrılır.

Ölümü artık saplantı haline getirmiş, yakınlarına ve akrabalarına düşmanlık dolu zehir zemberek yazılar yazan Demircibaşyan’ın bakımını üstlenmek hiç kolay değildir. Takip edildiğini ve herkesin kendisine düşman olduğunu düşünür. İntihar düşüncesi de hiç aklından çıkmaz. Demircibaşyan’ın intihar etmesinden korkan Nissen yanına bir nöbetçi diker ve yanında çakı, ip vs bırakmaz. Ancak bir boşluk anında Yeğya nihai amacına, en büyük arzusuna erişir. 1908’de 2. Meşrutiyetin arifesinde 6/19 Temmuz 1908’de bir iple kendini asarak hayata veda eder.²⁹ Cenaze ayini Beyoğlu’ndaki Surp Yerrortutyun Kilisesi’nde gerçekleşir. Dönemin ünlü isimleri cenazesine katılır. Levon Esacanyan bir şiir okur, başkalarının yanı sıra Teotig ve Diran Çırakyan da konuşma yaparlar. Şişli Ermeni Mezarlığı’nda toprağa verilir. İntihar ettiği için önce duvar kenarına gömülür ama sonra Minas Çeraz’ın girişimiyle Nissen tarafından yaptırılan mezara nakledilir.

Ölümünden sonra, Nissen tüm ısrarlara rağmen yazarın eşyalarını ve elyazmalarını paylaşmak istemez. Kırgındır Ermenilere. Öyle ki, dönemin tanıklarından Yenovk Armen bu durumu fetişizm olarak nitelendirir. Savaştan sonra, Armen’in iddiasına göre yazarın kitapları ve elyazmaları Yüksek Kaldırım’da kâğıt olarak satışa çıkarılır.

30

²⁷ Keğam Fenerciyen ve Hraçya Bedrosyan, **Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzi** (Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları), Der-Sahagyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.68

²⁸ Yeğya Demircibaşyan, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner** (Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.122

²⁹ Zaruhi Kalemkaryan, **Anahit**, Paris, Ocak-Nisan 1931, s.109-110

³⁰ Yenovk Armen, **Anahit**, Paris, Temmuz-Ağustos, 1929, s.42

3. YAYINCILIĞI

Yayıncılık faaliyetlerinin yoğunluğu, bize, hayatla ilişki kurmasında yazmanın önemli rolü olduğunu düşündürür. Demircibaşyan yayıncılık hayatına 1875’de Marsilya’da yayınladığı *Moniteur littéraire ve financier* ile başlar. 1876’dan sonra *Tercüman-ı Efkâr*, *Punç* (Demet) ve *Masis*’te makaleleri yayınlanır. Dil konusunda tavrını yenilikçilerden yana koyduğu için muhafazakâr gazeteler bir süre yazılarına yer vermez. Bunun üzerine, yayınlanmayan yazılarını *Nor Gyank* (Yeni Hayat) isimli bir kitapçıkta toplar. Aşkharhapar’ı yani modern Ermenice’yi savunanlar ile Krapar’ı yani eski Ermeniceyi savunanların tartışmaları 90’lı yıllara kadar devam eder ve modern Ermenice galip gelir. 1879’dan itibaren tekrar *Masis*’te yer bulur kendine. 1883-88 yılları arasında tek başına *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum*’u yayınlamaya başlar. 1884’ten 1889’a yani kapatılana kadar da *Yergrakund*’da genel yayın yönetmeni olur. Ayrıca 1886-87 yılları arasında 6 ay boyunca *Dındes* (Ekonomist) isimli bir ekonomi dergisinin genel yayın yönetmenliğini de üstlenir. Takip eden dönemde *Arevelk* (Şark), *Hayrenik* (Vatan), *Masis*, *Dzağig* (Çiçek) ve *Surhantag* (Postacı)’da yazıları yayınlanır.³¹

Demircibaşyan, yazılarında çok sayıda mahlas kullanır. Çok farklı karakterleri temsil eden bu mahlaslar aslında onun çelişkilerinin ve farklı yüzlerinin bir ürünüdür. Gamsaragan *Masis*’te şöyle yazacaktır:

“Bir filozofun düşüncelerine, bir şairin sinirlerine ve bir armenologun diline sahip olan bu edebiyatçıyı nasıl tasvir etmek gerekir? Bu Yeğya Atomun bıyıklarına, Nuranya’nın saçlarına sahip; Tevanyo’nun pantolonunu giyiyor ve Melanya’nın fıstanını. Çiftcinsiyetli midir ?”³²

Demircibaşyan, yaşadığı dönemin entelektüel hayatında önemli rol oynamış, eğitimi ve yazar kimliğiyle gençlere tesir etmiş hatta bu yüzden eleştirilmiş,³³ bütün ömrünü

³¹ Keğam Fenerciyan ve Hraçya Bedrosyan, **Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzı**(Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları), Der-Sahagyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.87. Bu bölümdeki bilgiler aksi kaynak belirtilmedikçe yukarıdaki çalışmadan alınmıştır.

³² Dikran Gamsaragan, **Masis**, nr.3956, İstanbul, 1892, s.11. Burada geçen özel isimler Demircibaşyan’ın mahlaslarıdır.

³³“Yeğya’nın yetiştirdiği genç yazarlar üzerinde daha ilk andan beri farkedilen o karamsar öğretinin etkilerini görünce kalbimiz sıkışmayacak mı? Bize mutluluk ve neşe getirmesi gereken gençler, kadınların etrafında dolaşmak yerine mezarlıkların etrafında dolaşıyorlar, kötülük habercisi baykuşlar gibi ağlıyorlar, feryat ediyorlar...”, Krikor Zohrab, **Masis**, nr.38, İstanbul, 1907, s.760

yazmaya ve okumaya adanmış, bir "ayaklı kütüphane" dir.³⁴ Fenerciyan ve Bedrosyan 1921'de şöyle yazar:

"Bir insanın otuz sene sadece edebiyatla ilgilenmiş olması müstesna bir olaydır İstanbul Ermenileri tarihinde. Onun edebiyatı iş yerinden artakalan saatlerin edebiyatı değildir. Her hakiki edebiyatçı için olduğu gibi bir meslektir onun için. Ortaya yılda iki öykü atarak edebiyatın amatörleri olan, parlak bir girişten sonra ortadan kaybolanlara aşınayız. Bunların omurgaları darbeye dayanamadı veya dünyaya söyleyecek sözleri kalmamıştı. Aşınayız isim karışıklığıyla edebiyatçı olan öğretmenlere ve gazetecilere.

Biz Yeğya'yı ilk denemelerinde yazar (ecrivain) kimliğiyle görüyoruz. Sıradışı bir mücadeleye kapılmış, bir elinde Nor Gyank, diğerinde Felsefe Sözlükleri, sonra Masis'in sütunlarında, sonra Yergrakund ve Kragan yev İmasdasiragan Şarjum'un başında. Bugün birinde editoryal bir yazı, yarın diğerinde bir şiir, burada bir eleştiri, orada bir söylev, bu yanda gazetecilik, o yanda anı yazarlığı, bir ekonomi teorisi, felsefi ders, dilbilimsel araştırma. Ve bu çeyrek asırdan fazla bir sürede, sadece birkaç kere, birkaç yıllığına kesintiye uğramış. Hasta yatağında, tımarhanede, aynı zamanda her yerde, her gazete ve dergide, en az tanınanından en ünlüsüne, en muhafazakârından en özgürlükçüsüne."³⁵

3.1. Kragan yev İmasdasiragan Şarjum (Edebi ve Felsefi Hareket)

1883-1888 yılları arasında yayınlanan, Demircibaşyan'ın pozitivist görüşlerini aktardığı aylık bir dergidir *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum*.³⁶ Her bir sayı 20-24 sayfa civarındadır ve İstanbul'da Aramyan matbaasında basılmıştır. Küçük hacimli bir dergidir. Buna karşın zengin bir konu içeriği vardır ve bütün yazılar ister telif ister tercüme olsun bizzat yazarın kendisi tarafından hazırlanmıştır. Derginin konu çeşitliliğini göstermesi açısından şu başlıkların okuyucuya fikir vereceğini düşünüyoruz: *Pozitivist Felsefe, Ermeni Kadını, Nirvana, Ekonomi-Politik Dersleri, Şiir ve Şairler, Toplumsal Evrim, Mezarlar Ne Anlatır?, Din ve Bilim, Fransa'da Roman, Kriminal Antropoloji, Modern İngiliz Tarihi, Mars Gezegeni, Beşir Fuad; Uzay, Zaman, Madde*

³⁴ Dikran Gamsaragan, *Masis*, nr.3956, İstanbul, 1892, s.14

³⁵ Keğam Fenerciyan ve Hraçya Bedrosyan, *Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzı*(Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları), Der-Sahagyan Matbaası, İstanbul,1921, s.121

³⁶ 1888 sayıları iki ayda bir yayınlanmıştır.

Demircibaşyan’ın yazıları arasında özellikle 5 sayı süren felsefi içerikli *Hrahankiç Khosagtsutyunk (Eğitici Diyaloglar)*, 14 sayı süren *Ekonomi-Politik* yazıları ve çeşitli güncel konularda kedisinin diliyle görüşlerini aktardığı 19 sayı boyunca yayınlanan *Gadui mı Hişakirk (Bir Kedinin Hatıra Defteri)* dikkat çekicidir. Demircibaşyan *Diyaloglar*’da uzay, zaman, madde, atom gibi çeşitli konularda düşüncelerini aktarır. Bunlar genellikle batılı kaynakların tekrarıdır. Bu makaleleri, elinizdeki çalışmanın *Felsefi Çalışmaları* bölümünde incelediğimiz için burada ele almayacağız. Demircibaşyan’ın derginin yayın hayatı boyunca felsefeye bağımsız bir makaleyle ayırdığı yer oldukça azdır. Bu açıdan *Diyaloglar* değerlidir. Yazarın felsefi görüşleri çoğu zaman diğer yazıların arasına serpiştirilmiştir. Derginin başlığındaki “Felsefi”nin “Edebi”den büyük yazılmış olması, olsa olsa yazarın bu konudaki tutkusunu gösterir. Yazılarında oldukça geniş anlamda ele aldığı felsefeye sık sık değinir ama özgün bir felsefi düşünce bulmak zordur. Öte yandan, felsefeyi toplumda yayma kaygısı ve felsefe başlıklı bir dergi yayınlamış olması dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda dikkate değerdir.

Demircibaşyan’ın akrabası ve hayatının önemli bir bölümüne yakından tanıklık etmiş olan Zaruhi Kalemkaryan şöyle yazar:

“Zamanın ve günün ruhuyla dolu olan Edebi Hareketleri her sınıftan ve her yaştan insan tarafından sevildi, herkesin yüreğine ve aklına hitap eden, asil ve aynı zamanda halka özgü düşüncelerle doluydu. Yeğya özellikle, yeteneğini uzun soluklu bir çalışmaya odaklamadığı için eleştirildi, bu onun derin edebi uzmanlığından ve doğuştan gelen edebi kabiliyetinden talep ediliyordu. Ne yazık ki, akli dengesini çok genç yaşta kaybetti. Mezburyan Kız Mektebi’nin ödül töreninde verdiği, Ermeni edebiyatının yapıtlarından biri olan “Çalı Süpürgesinin Söylevi” sonra kitapçık olarak yayınlandı ve evlerde günlerce okundu. Eğer bugün bir örnek bulunabilirse ondan, pitoresk üslubu ve renkli sınıflandırması ile Demircibaşyan’ı bir kez daha ölümsüzleştirecektir. Eğer Yeğya, başka milletlerin ve ülkelerin bağrında yaşasaydı ve maddi sıkıntıları olmasaydı, eserleri de ismi gibi ölümsüz olacaktı. Yakın ve uzak akrabalarına, dostlarına yazdığı o güzel mektuplar nerede şimdi? Muhtemelen hepsi kendileriyle beraber kayboldu. Hepsi öldüler. Aile fertlerinden birçoğu,

Hamid'in kılıçlarının gölgesinde yaşadığımız o despotik yıllarda, siyasi sebeplerle o mektupların birçoğunu yok ettiler.”³⁷

3.1.1. Kragan yev İmasdasiragan Şarjum'da Ekonomi-Politik Dersleri

Demircibaşyan, *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum'da* ekonomi yazılarına da yer verir. Bu yazılardan en dikkat çekici olanı *Haygagan Grtaran*'daki ders notlarından oluşan ve 14 sayı boyunca yayınlanan Ekonomi-Politik dersleridir. İlk beş yazının başlığı Ekonomi-Politik dersleri iken altıncı yazıdan itibaren başlık Ekonomi-Politik'in Kısa Tarihi olur. Demircibaşyan “*Eğer yanılmıyorsam, ilk defa Ekonomi-Politik tarihi, bir Ermeni okulunda okutuluyor ve ilk kez Ermenice olarak yayınlanıyor*” der.³⁸

Demircibaşyan, yazı dizisinin başında Garnier'in Ekonomi-Politik eserinden faydalandığını yazar. Başlangıç yazısının sonunda insanlığın hakiki felsefi ya da pozitif döneminde yaşadığımızı ileri sürer ve Garnier'e dayanarak Ekonomi-Politik'in objesinin “*çalışan toplumun fizyolojisi*” olduğunu dile getirir.³⁹ Demircibaşyan yazılarında zenginlik, değer, fayda gibi çeşitli ekonomi kavramlarını ve ekonomi yasalarını açıklar ve Turgot, Adam Smith, Jean-Baptiste Say, Malthus, Ricardo, Saint Simon, Seneuil gibi tanınmış ekonomistlerle ilgili kısa bilgiler aktarır. Biyografilerine ve ekonomi yaklaşımlarına yer verir.

Demircibaşyan'ın derslerinin ayrıntılarına girmek niyetinde değilim, ancak dönemin düşünce tarihi açısından dikkate değer bulduğum iki tespiti yer vereceğim. Birincisi, Demircibaşyan'ın yazılarında çeşitli ekonomi terimlerinden bahsederken sadece örneklerle yetinmemesi, tanımlara da başvurmasıdır. Ekonomi terimlerinin bilim insanları ile sıradan insanlar arasındaki kullanımının farklı olduğuna dikkat çeker. Bu da, yüzeysel de olsa meseleye bilimsel bir bakışla yaklaştığını gösterir. Diğer ilgimi çeken husus ise, yazarın sosyal Darwinist tavrıdır. Demircibaşyan şöyle der:

“Savaş, toplumun oluşumuna ve ilerlemesine büyük katkıda bulunur. Buna göre, ilkel zamanlarda savaşmak için yan yana gelen insanlar, içlerinden en güçlü, becerikli ve bilgili olanın yani bir başkanın emirlerine boyun eğmek zorunda kaldıklarından, zamanla disipline alışırlar ve bu da toplumun oluşmasında esas şarttır. Bu disiplin sayesinde başkan tarafından düzenlenen

³⁷ Zaruhi Kalemkaryan, **Anahit**, Paris, Ocak-Nisan 1931, s.106

³⁸ **KİŞ**, 1884, s.102

³⁹ **KİŞ**, 1883, s.178

bir yönetimin vatandaşı olurlar ve nihayet halk iradesini temsil eden bir meclise ve sorumlulara boyun eğler. Savaşın, toplumun oluşumuna ve gelişimine bir başka faydası da şudur: insanlar zafer elde etmek ve ganimetlerini korumak için silahlarını mükemmelleştirmeyi amaçlarlar. Toprağın hem altından hem üstünden ham maddeler elde etmek zorunda kalırlar ve bunların çıkarılması, işlenmesi ve silah yapımı için araçlar icat ederler. Ayrıca komşu halklarla ganimetin artık kısmını değiş tokuş ederek farkında olmadan zanaatların ve ticaretin gelişmesine vesile olurlar. Başka bir açıdan daha, savaşın medeniyete faydalı olduğu kabul edilir. Savaşın galibi olan halklar, eğer yüksek bir toplumsal ve düşünsel bir seviyeye ulaşmışsa, mağlup halklar da yeni bilgiler ve beceriler edinirler. Yaşam savaşının bir diğer sonucu da, beyler, şudur ki, rekabet gücü olmayan zayıf bireyler ve ırklar yok olurlar ve dolaylı olarak başkalarının kalkınmasına katkıda bulunurlar. Efsaneye göre, Lykurgos zayıf ve kendini korumaktan aciz çocukların uçurumdan atılmasını emretmiş. Yasaya ne gerek var! Yazılı olmayan evrensel yasa –kaçınılmaz yaşam savaşı- amansız bir şekilde işlemiyor mu ?”⁴⁰

Demircibaşyan gibi şair ruhlu ve naif karaktere sahip bir yazarın yukarıdaki görüşleri savunması nasıl açıklanabilir? Bizzat yazar tarafından düşülen dipnot aydınlatıcı görünür. “*Milletin-burada Ermeni milleti- çoğunluğu için yeni olan bu fikirler genel olarak yeni yayınlanmış Avrupa bilim felsefesi çalışmalarında bulunur.*”

Demircibaşyan, Ermenilerin ekonomi alanındaki yayınlarından da bahseder. Garabed Efendi Ütücüyan’ın Garnier’in kitabını çevirdiğini aktarır. Ayrıca Nigoğayos Zorayan’ın özet eserinin Ermeniler arasında ilk eser olduğunu ve bir klasik olduğunu belirtir. Hampartzum Parnakyan’ın çevirisinden ve ünlü yazar Reteos Berberyan’ın kendi adıyla anılan okulundaki ders notlarından oluşan eserinden bahseder. Arevelyan Mamul’da “Lavile”nin ve Yergrakund’da Jevons’ın çalışmalarının çevrildiğini aktarır.⁴¹

⁴⁰ KİŞ, 1883, s.229-230-231

⁴¹ KİŞ, 1885, s.223

3.2. Yergrakund (Yerküre)

1860 yılında Manchester’da kurulan Ararat Derneği, Ermeni entelektüellerinin desteği ve iş adamlarının maddi katkılarıyla 1863’te *Yergrakund* dergisini yayınlamaya başlar. Bu dergi siyasi, edebi, bilimsel, dini ve ticari konularla ilgili yazılara yer verir. Genel yayın yönetmenliği görevi de Rahip Garabed Şahnazaryan’a verilir. Dergi başta İstanbul olmak üzere, dünyanın dört bir yanına gönderilir. Şahnazaryan’ın ölümünden sonra derginin yayınına ara verilir. Daha sonra okulunun öğrencileri tarafından tekrar yayınlanmaya başlar. 1883’te 1 yıl süreyle ünlü mizah yazarı Hagop Baronyan genel yayın yönetmenliğini üstlenir. 1884’te ise bu görevi Demircibaşyan devralır ve kapatılana kadar sürdürür.⁴²

Yergrakund, İstanbul’da, ayda bir yayınlanıyordu. Asya Derneği’nin yayın organıydı. Bağdadlıyan (Aramyan) matbaasında basılıyordu. Kapağında “Edebi ve Bilimsel Dergi” yazılıyordu. İstanbul’daki ilk sayısı Ocak 1883’te, son sayısı ise Kasım 1888’de yayınlandı. Baronyan’ın genel yayın yönetmenliğini üstlendiği 1883 yılında sayfa sayısı 32 iken 1884’ten itibaren Demircibaşyan’la beraber 48’e çıktı.

Derginin ilk sayısının önsözünde basının Ermeni halkının ahlaki ve düşünsel rönesansında oynadığı önemli role değinilir. Ermeni aydınlanmasının önemli merkezlerinden biri olan İstanbul’un geri kaldığı, Ermeni medeniyetine katkı sağlayacak biliminsanları ve edebiyatçıların ürünü olan bir dergi çıkaramadığı belirtilir. Asya Derneği de bu boşluğu doldurmak amacıyla *Yergrakund*’u tekrar yayınlama kararı almıştır.⁴³

1884 yılının başında Demircibaşyan genel yayın yönetmenliğini üstlenir. Demircibaşyan, Şahnazaryan tarafından kurulan ve kendi adıyla anılan okulun öğrencisi olmuştur. Demircibaşyan, yeni yayın dönemine dair amaçlarını açıklarken, kadın yazarlara duyduğu ihtiyacı dile getirir ve derginin “*kadınların yokluğunda yarım bir yerküre olacağını*” söyler. Ermeni halkına hitap ederek, “*kiliseye gitmeden önce ve kiliseden çıktıktan sonra*” dergiyi okumalarını önerir. İnsanı insana ve yaratıcıya en çok yaklaştıranın bilim, bize yaratıcıyı en güzel gösterenin şiir, bizi hurafelerden kurtaranın ise felsefe ama özellikle de pozitivist felsefe olduğunu dile getirir. Pozitivist

⁴² **Yergrakund hantesi eçerum**’daki Lia Balakyan’ın giriş yazısından derlenmiştir. **Yeğya Demircibaşyani Kragan Hrabaragakhosagan Kordzuneutyumı “Yergrakund” Hantesi Eçerum**(Bibliografya), haz.: Kh.H. Barseğyan, V. Kh. Aleksanyan, S.A. Sargsyan, Erivan, 1984

⁴³ **YK**, Ocak 1883, Önsöz

felsefeye daha geniş yer ayrılacağını yazar. *Yergrakund*'un amacı “*milletin zihinsel gelişimi ve özgürlüğü*” olacaktır. “*Haydi, çalışalım. Laboremus*” diye bitirir yazısını.⁴⁴

Dergide bilim (biyoloji, tıp, jeoloji, astronomi, kimya, fizik, ziraat), toplumsal bilimler-siyaset (edebiyat, lengüistik, folklor, tarih, hukuk, ekonomi-politik, ekonomi) ve güzel sanatlar bölümleri bulunmaktaydı. Ermeni toplumu ile ilgili sorunlara da geniş yer ayrılıyordu. Kadın sorunuyla ilgili önemli tartışmalar yapılıyor, dil meselesi tartışılıyor, eğitim sorunlarıyla ilgili yazılar yayınlanıyordu. Aralarında Krikor Zohrab, Reteos Berberyan, Yeğya Demircibaşyan, Nazaret Dağavaryan'ın da bulunduğu dönemin birçok önemli ismi dergiye yazılarıyla katkıda bulunuyorlardı.

Okuyucunun fikir sahibi olabilmesi bakımından, bazı telif veya tercüme yazılarının başlıkları şöyledir: *Kadının Tarihi, Türkistan, İbrani Yazısı, Madde ve Maddesellik, Rus Ticaret Tarihi, Çinlilerin Evliliği, Çift yıldızlar, Arıların Tarihi, Eter ve Aydınlanma, Darwinizm, Eski Romalılarda Çocuk Eğitimi, Bira, Türk Tiyatrosu, Alman Hayatı-Almanya'da Beden Eğitimi, Kraniyoloji, Vital Manyetizma ve Mesmer, Matematik, Hipnotizma.*

3.3. Dındes (Ekonomist)

Demircibaşyan'ın genel yayın yönetmenliğini üstlendiği bir başka dergi de *Dındes* (Ekonomist)'tir. Derginin ilk sayısı 1886 Ekim'de yayınlanır. Arevelyan Dındesagan Miutyun (Şark İktisadi Derneği)'un yayın organıdır. Bağdadlıyan (Aramyan) matbaasında basılır. Kapağında “Popüler Ekonomi” yazmaktadır. Demircibaşyan yayın hayatına başladığı andan itibaren 6 ay boyunca derginin genel yayın yönetmeni olur. “*İsteyenleri farkında olmadan varlık sahibi yapmak ve ekonomi konusunda sağlıklı bilgiyi pratik bir biçimde yaymak*” amacıyla dergiyi çıkardıklarını yazar. Ayrıca, bu derginin halk için yazacağını, halkın ihtiyaçlarına cevap vereceğini, soyut teorilerden ve bilimsel bir dilden kaçınacağını, günlük yaşamdan örneklerle başvuracağını belirtir.⁴⁵

Derginin içeriğini ve Demircibaşyan'ın tercihlerini göstermesi açısından ilk altı sayıdan seçtiğim bazı başlıklar şöyledir: *Ev Harcamalarının Düzenlenmesi(maaşlı çalışanlar ve öğretmenler için), Popüler Ekonomi Dersleri, Hastalığa Karşı*

⁴⁴ **YK**, Ocak 1884, editoryal

⁴⁵ **Dındes**, Ekim 1886, sayı 1, editoryal

Yardımlaşma, Konut Hakkında, Sigara Parasıyla Ev sahibi Olmanın Yolu, Franklin, Poliçe.

4. EĞİTİM ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ

Demircibaşyan'ın eğitim konusundaki görüşlerine yer vermeden önce, Osmanlı Ermenileri'nin eğitim faaliyetlerine kısaca değinelim.

1790'a değin Osmanlı Ermenileri rahip seminerleri hariç okul kurma hakkına sahip değildi. 3. Selim zamanında cemaat okulları açılmaya başlandı.⁴⁶ 1790 yılında Kumkapı'da ilk semt okulu kuruldu. Daha sonra Balat (1796), Ortaköy (1798), Kuruçeşme (1798), Samatya (1799) ve Üsküdar'da (1800) benzer okullar kuruldu.⁴⁷ 1818'de ilk Ermeni ruhban okulu Üsküdar'da açıldı.⁴⁸ İlk Ermeni kız okulu ise 2. Mahmut zamanında açıldı. Bunu 1820'de bir kız sanayi mektebi izledi. 1825'te İzmir'de Mesropyan Koleji açıldı.⁴⁹ 1836'de Nersesyan Lisesi, 1838'de Üsküdar'da Ermeni koleji açıldı.⁵⁰

Yurtdışına öğrenciler gönderildi. Katolik Mkhitaristler tarafından 1834'te Padua'da kurulan ve 1846'da Paris'e taşınan Muradyan Koleji'ne ve diğer üniversitelere giden öğrenciler aydınlanmacı düşüncelerle geri döndüler ve toplumun entelektüel gelişiminde önemli bir rol oynadılar.⁵¹ 1863'te yürürlüğe konulan Ermeni Milli Anayasası için mücadele ettiler ve hazırlanmasına katkıda bulundular.

1849'da Paris'te kurulan Ararat Cemiyeti Ermeniler arasında eğitimi yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. Bu cemiyeti, okullaşmayı yaygınlaştırmak amacı ile İstanbul'da kurulan çok sayıda kültür cemiyeti izledi.⁵²

Araratyan Cemiyeti 7 Haziran 1849'da yayımladığı bildirmede amaçlarını şöyle açıklıyordu:

⁴⁶ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi**, s.6, <http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf>

⁴⁷ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.37

⁴⁸ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi**, s.5, <http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf>

⁴⁹ Ohannes Kılıçdağı, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım içinde Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa**, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.47

⁵⁰ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi**, s.6, <http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf>

⁵¹ Age, s.3

⁵² Age, s.6

“Ancak bir ulusun seçkinleri “ulus” sözcüğünün gerçek anlamını kavrayabilirler...Ulusumuzun bu sefil duruma düşmesinin en önemli nedeni cahilliktir...Ararad Cemiyeti'nin başlıca amacı Ermeni ulusunun eğitim düzeyinin yükseltilmesidir...

Ancak, kanımızca, böylesi bir eğitimin sağlanması için dört duvardan ibaret bir okul yeterli değildir...Donanımlı ve erdemli kadın ve erkek öğretmenler yetiştirmek için derneklere ihtiyaç vardır. Toplumundaki yetkin bilim insanlarına iyi ücretler vererek mütevazı öğretmenlik mesleğini layık olduğu yere yükseltmek için derneklere ihtiyaç vardır. Dilbilime vakıf insanların tercüme ya da telif ettiği faydalı eserleri yayımlamak, yazarlarının emeğinin karşılığını vermek ve bu kitapları satın alma imkanından mahrum olanlara ucuza ya da bedavaya dağıtmak için derneklere ihtiyaç vardır.”⁵³

Dönemin istatistikleri de Ermenilerin eğitim alanında kaydettiği devasa gelişimi gösterir. Mesela, henüz 1840'larda İstanbul'da ikisi kolej olmak üzere 37 okulda 4620 öğrenci öğrenim görüyordu.⁵⁴ 1859'da ise İstanbul'daki 42 Ermeni Okulu'nda 5531 öğrenci (4376 erkek, 1155 kız) ve 197 öğretmen bulunuyordu.⁵⁵ Ermeni nüfusunun büyük bölümünün yaşadığı Anadolu'da ise 1872-73 yılında okul sayısı 446, öğrenci sayısı 23.046 olmuştu.⁵⁶

Anadolu Ermenileri de özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında açılan yabancı misyoner okullarıyla bir uyanış yaşadı. Bu okullar Ermeni cemaatini de okullaşma konusunda teşvik etti. 1860'lar ve 70'lerde Ermenilerin yoğun olduğu şehirlerde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmaya başlandı. Araratyan Cemiyeti ve Tbrozasirats Arevelyan Ingerutyun (Şark Mektepperver Cemiyeti) özellikle aktifti. 1879'da kız eğitimini yaygınlaştırmak için Azkanver Hayuhyats Ingerutyun (Milletperver Ermeni Kadınlar Birliği) kuruldu. 1880'de ise tüm cemiyetler birleştirilerek Miatsyal Ingerutyun Hayots (Ermeni Okullar Birliği) kuruldu. Bu birlik 1893'te lağvedildi.⁵⁷

⁵³ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.77-78

⁵⁴ Ohannes Kılıçdağı, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım içinde Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa**, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.47

⁵⁵ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.79

⁵⁶ Ohannes Kılıçdağı, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım içinde Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa**, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.48

⁵⁷ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi**, s.7, <http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf>

Demircibaşyan, Ermenilerin eğitim faaliyetlerinin ivme kazandığı böyle bir dönemde yazdı. Gerek yazar, gerekse yayıncı olarak eğitim sorunlarına geniş yer ayırdı.

“10-15 seneden beri vaaz veriyorum, Masis’i okuyun, iki makalem den biri eğitim üzerine: Çocukların eğitimi, kızların eğitimi, pratik eğitim.”⁵⁸

Demircibaşyan’ın eğitim konusundaki görüşleri, ilerlemeci ve aydınlanmacı bir karaktere sahiptir. Batı’yı, özellikle de Fransa’yı yakından takip eder. Oradaki yeniliklerin Ermeni okullarında da yaygınlaşması için çaba sarf eder. Yazılarında bu kaygı çok açık biçimde görülür. Öte yandan, batılı eğitimi savunurken Ermenilerin milli diline ve kültürüne sahip çıkması gerektiğini de savunur.

“Ciddi, dürüst, milletperver bir gençlik hazırlamalıyız, bütün milleti Anayasa’ya hazırlamalıyız. Ermeni çocuğuna Osmanlı Devleti’ne minnet duygusu aşılıyarak, retorik biçimlerini ve yabancı edebiyatı geniş ölçüde öğretmek yerine, milli yaşamı eski ve yeni yönleriyle öğretmeliyiz. Çocuklara kendi özel yasalarımızı, Anayasa’mızı öğretmeliyiz.”⁵⁹

Bazı yazılarında da Batı kültürüne duyulan aşırı ilgiden duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirir. “Yabancı romanları okuyoruz ama Abovyan’ı unuttuk der.”⁶⁰

Gazeteler de Demircibaşyan’a göre birer dersane olmalıdır halk için. “Bizi çevreleyen milletler karşısında entelektüel gelişimimiz dışında başka ne gibi bir avantajımız olabilir ki?”⁶¹ Demircibaşyan’ın bu sözleri aslında dönemin ruhunu, Ermenilerin ilerlemeci tinini yansıtır.

Demircibaşyan bu ilerlemenin gerçekleşmesi için halkı aydınlatmanın gerekliliğinin bilincindedir. *A.B.D’de İlköğretim* başlıklı çeviri yazısına *Hareket*’in 5 sayısı boyunca yer ayırır. Bu yazı dizisinde A.B.D eğitim sistemi, özellikle de ilköğretimi genel hatlarıyla okuyucuya tanıtılmaktadır. Fransa ile A.B.D kıyaslanmakta ve A.B.D eğitim sisteminin çeşitliliğine dikkat çekilmektedir. Okulların bedava olması, karma eğitim ve özel okulların varlığı da değinilen konular arasındadır.

⁵⁸ Yeğya Demircibaşyan, Khosvrduk Ağçkants Tasdiaragutyen Vra gam Avelin Carı(Kızların Eğitimi Üzerine Konuşma veya Çalı Süpürgesinin Söylevi), **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.294

⁵⁹ **YK**, 1888, Ağustos, s.349

⁶⁰ **KİŞ**, 1884, s.138

⁶¹ **KİŞ**, 1884, s.231

Okullardaki geleneksel eğitim anlayışına da sert eleştiriler yönelir. Eğitimin pratik amaçlara da hizmet etmesi gerektiğini söyler.

“Ermeniler arasında eğitim öyle bir halde ki, cahillerin sayısını azaltmaktan ziyade arttırmaya yarıyor. Zira, eğer cahil değilse nedir bizim okulların mezunları. Homeros ve Fénelon’u ezbere biliyorlar ama İstanbul’dan İzmir’e kaç gün sürdüğünü bilmiyorlar; ticari yönden Homeros’un doğduğu şehrin önemini bilmiyorlar; her gün kullandıkları sabunun- ki bir yazara göre bir toplumun medeniyet düzeyi bunun tüketimiyle ölçülür- bileşenlerini bilmiyorlar; bastıkları toprağın, soludukları havanın, içtikleri suyun, yedikleri peynirin muhteviyatını bilmiyorlar; zehirli bir hayvan tarafından sokulduklarında vs ne yapmaları gerektiğini bilmiyorlar. Bir mezuna sor Musa’ların nerede yaşadıklarını. Okul müdürü tarafından bir ödül töreninde alkışlanan ve ödüllendirilen bir gence ya da bir kıza böyle basit bir soru sorduğunda gülecektir sana.”⁶²

Demircibaşyan geleneksel eğitim sistemine başka eleştiriler de getirir. Öğretmenlerin pedagojik yetersizliğinden yakınır. Öğretimin ders kitaplarına dayalı öğretmen merkezli bir yaklaşımla yapılmasını eleştirir. Öğrencilerin nesnelere temas kurmasının gerekliliğine işaret eder.

“Çocuklar nesnelere karşı karşıya olmalı, izletmeli, dokundurmalı, inceletmeli, kıyaslama ve muhakeme yaptırmalı çocuğa, düşündürmeli ve konuşturmalı tek kelimeyle.... Harflere bakmak çocukların gözlerini köreltiyor, oysa nesnelere bakmak görüşlerini keskinleştirecektir. Dilsiz bizim çocuklar, ya da ne duydularsa onu tekrarlıyorlar, halbuki öğretmenlerden ve kitaptan daha çok konuşmaları gerekirdi o hayat dolu canların, ki okula gelmeden önce, kendiliğinden, evin altını üstüne getiriyorlar ve semti çığlıklara boğuyorlar.”⁶³

Aynı zamanda öğretmenlik de yapan ve acı tecrübeler yaşayan Demircibaşyan, sık sık yönetici sınıfın öğretmenlere karşı sergilediği tavırdan duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Öğretmenlerin “kendilerini beğenmiş yöneticilerin oyuncuğu” olduğunu ve zamanla yıldığını belirtir.⁶⁴

⁶² **KİŞ**, 1885, s.173

⁶³ **YK**, Ağustos,1888 s.346

⁶⁴ **KİŞ**, 1885, s.84-85

Demircibaşyan'ın 3 Eylül 1890'da Ortaköy'deki Hripsimyants Kız Mektebi'nde verdiği söylev bugün hala Ermeni edebiyatının tozlu sayfalarına aşına olanlar tarafından hatırlanır. Bu söylev Demircibaşyan tarafından *Car Ağçgants Tasdiaragutyán Vra Gam Avelin Carı* (Kızların Eğitimi Üzerine Bir Söylev ya da Çalı Süpürgesinin Söylevi) ismiyle aynı yıl basılır. Bu söylev sadece çarpıcı içeriğiyle değil halk diliyle yazılmış olduğu için de dikkate değerdir.

Demircibaşyan bu söylevinde, eğitimin pratik boyutuna dikkat çeker ve kızların eğitiminin nasıl olması gerektiği konusunda görüşlerini aktarır. Söylevinin başlarında eğitimde reform yapılması gerektiğini savunur ve “*Okullarımızda güzelin yanı sıra doğruya ve faydalıya da yer vermek lazım.*”⁶⁵ der Demircibaşyan ve biraz ileride muhtemelen konuşma yaptığı salonda soğuk duş etkisi yaratmış olan şu sözleri söyler:

*“Bir kız okuluna girdiğimde en önce görmek istediğim şeyin ne olduğunu tahmin edin? Kütüphane? Hayır. Piyano? Hayır. Çok uzaksınız, ilk şey diyorum. Dikiş makinesi? Yakınlaştınız. Bana öyle geliyor ki, seyircilerden hiç biri benim cevabımı vermeye cesaret edemeyecek. Ne bayağı şey, ağza alınır mıymış, kızlarımızın narin ellerine yakışır mıymış. En çok o yakışır: çalı süpürgesi, temizliğin sembolü. Ben bunu, baylar ve bayanlar, en önce okulda görmek isterim. Yalvarırım, hassasiyet olmasın. Çalı süpürgesi ortada dursun, diyeceğim yok. Benim söylediğim, benim önerdiğim, benim talep ettiğim çalı süpürgesinin bütün kızlar tarafından zorunlu kullanımı.”*⁶⁶

Temizliğin hijyenin zorunlu şartı olduğunu ve okulda okutulacak ilk ders olması gerektiğini belirtir. Temizliğin hastalıkların önlenmesi açısından önemine değinir. Ermeni kızlarının da Ermeni anneler gibi eğitilmesi gerektiğini ama bunun günün koşullarına göre yapılması gerektiğini söyler. Jimnastik eğitimini eleştirir, “*kızlarımız cambaz olmayacak, anne olacak, eş olacak, Ermeni toplumunun temeli olacak*” der.⁶⁷

Eğitim sisteminin gençlerin sağlığını olumsuz etkilediğini ileri sürer. “*Oysa bizim eğitimimizin esas amacı sanki gençlerin ateşini düşürmek ve kanı zayıflatmak. Hangi kız hangi doktora giderse gitsin-hangi kız gitmiyor ki ?- kan zayıflığı reçetesi alıyor.*”⁶⁸

⁶⁵ Yeğya Demircibaşyan, Khosvrduk Ağçkants Tasdiaragutyán Vra gam Avelin Carı (Kızların Eğitimi Üzerine Konuşma veya Çalı Süpürgesinin Söylevi), **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.279

⁶⁶ Age, s.279-280

⁶⁷ Age, s.288

⁶⁸ Age, s.291

Demircibaşyan, bunun çaresinin çalışmak ve hayat mücadelesi olduğunu belirtir. Yapmacık beden eğitiminin yerine kızların kuyudan su çekmesini, yerleri silmesini vs önerir.

Okullarda mutfak da olmalıdır ve kızlar ev ekonomisinden de anlamalıdır. “*Bir kız kendi yemeğini kendi hazırlamalı ya da en azından katkı sunmalıdır.*” der.⁶⁹ Demircibaşyan’ın bu eleştirisi muhtemelen dönemin kentli orta üst sınıfına yöneliktir. Demircibaşyan başka yerlerde başka vesilelerle de bu çevreleri eleştirir.

Sadece zihinsel eğitimin çocukların sinir sistemine zarar verdiğini, beden eğitiminin de gerekli olduğunu belirtir. Beden eğitiminin sadece jimnastik olmadığını belirtir. Anaokullarında kitap kullanılmasını da eleştirir. Çocukların her renkten her şekilde tahta ve taş parçalarıyla uğraşmasını ister. Çocuklar hareketsiz ve sessiz kalmamalıdır. Şarkı söylemelidir. Şarkı, dans, görsel ve işitsel eğitimle çocuk günü akşam etmelidir. “*Ancak böyle bir okulda sağlıklı bir nesil yetişebilir, böyle bir okulda eğitilmiş gençler ortaya çıkar.*”⁷⁰

Hrant Asadur, bu “*ünlü söylevin*” bazı seyircilerde rahatsızlık yarattığını söyler ve Demircibaşyan’dan alıntı yaparak “*en cesur gazetemiz bile basmaya cesaret edemedi.*” der. Asadur, bu söylevin amacının “*çok basit ve yararlı*” olduğunu, Yeğya’nın bugün bütün dünyada yaygın olan beden eğitimini savunduğunu yazar.⁷¹

Ekonomi eğitimi de Demircibaşyan’ın değindiği önemli konular arasındadır. Yayıncılığına ayırdığımız bölümde aktardığımız gibi, *Dındes* adlı bir dergide 6 ay boyunca genel yayın yönetmenliği yapmıştır. Okulların ve gazetelerin ekonomi eğitimine geniş yer vermesi gerektiğini savunur. Pratik ekonomi öğretimi, yazara göre, ilkokulda başlamalıdır.

“*Anadil, milli tarih ve dinin yanında ilkokullarda aritmetiğin dört işlemiyle beraber ekonominin pratik öğretimi de öğretilen ilk ders olmalı.*”⁷²

Demircibaşyan *Milli Okullarda Ekonomi Öğretimi* adlı makalesinde bu konudaki görüşlerini açıklar. Ekonomi öğretiminin 3-4 okulla sınırlı kaldığını, ekonomi öğretiminin sevilmediğini, çünkü onun “*pozitif bir şey*” olduğunu, ekonomi sınıfında,

⁶⁹ Age, s.292

⁷⁰ Age, s.296

⁷¹ Hrant Asadur, **Timasdvner**, Keşişyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.211

⁷² **YK**, Eylül 1886, s.398

“*pembe bulutların üzerinde gezinip bize gülümseyen tanrıçaların olmadığını*” sitemle dile getirir.⁷³

Demircibaşyan ekonomi öğretiminin ders kitabı ve eğitimci yokluğu nedeniyle yapılamadığını ileri sürenlere de cevap verir.

“Ders kitabı mı, işte Ütücüyan, işte Berberyan, işte Parunagyan, işte Arevelyan Mamul’un yayınladıkları, ki ders kitabından fazla eder. Ama ne gerek var ders kitabına, madem ki hoca var. Zira, evet, var ekonomi-politik hocası. Devletin yüksek okullarında ekonomi, maliye, hukuk dersleri Ermeni hocalar tarafından veriliyor, hatta Avrupalı bilim insanları tarafından da saygı görüyorlar. Sakız Efendi’nin ve Melkum Han’ın sınıf arkadaşı olan Mamuryan yıllardır İzmir’deki Mesrobyan Okulu’nda, her şeyini dehasına ve çalışkanlığına borçlu olan Berberyan kendi adıyla anılan okulda kaç yıldan beri ekonomi dersi veriyor. Paris’te hukuk fakültesinde Fransa’nın en büyük modern ekonomistinin derslerini takip etmiş olan Şahnazar Efendi, Getronagan’da ekonomi öğretiyor. Eğer yöneticiler irade gösterseydi, Paris’in en iyi otoritelerinden hukukla beraber ekonomi diploması da alan, genel ve yerel ekonomik meseleler üzerine seçkin makaleler yazan Hrant Asadur Efendi, bu asil ve yüksek meziyetli, milletperver ve maarifperver duygulara sahip genç, milli bir okulda ekonomi-politik dersi vermez miydi ?”⁷⁴

Ermenilerin de bir ticaret okulu açması gerektiğini söyler.

“Rumlar kendi ticaret okullarını açtılar, devlet de kendi ticaret okulunu açtı- 120 öğrencinin 80’i Ermeni-. Ermeniler de bir ticaret okuluna sahip olacak mı ?” diye sorar. Yazarın, Ermenileri devletle kıyaslaması, bir Ermeni entelektüelin gözünden Ermenilerin kendilerini nerede konumlandıklarını göstermesi açısından ilginçtir.

Demircibaşyan’ın eğitimle ilgili telif ya da tercüme makalelerinden bazılarının başlığı şöyledir: *Ermenilerde Yükseköğretim, Eğitim Reformu, Beşiktaş’ta Eğitim Hareketi, Pedagojinin İlkeleri, Bilim ve Orta öğretim, Milli Eğitim ve Ermeni Toplumunu, Ders Kitabı Oluşturmak bir Sanattır, Vergi Problemi ve Milli Eğitim, Anayasa ve Milli Eğitim, Bir Ticaret Mektebi’nin Önemi, Taşradaki Öğretmen Okulları, Fransa’da İlköğretim*

⁷³ **Tar**, 1889, s.17-18

⁷⁴ **Tar**, 1889, s.20-21

Demircibaşyan’ın eğitimle ilgili görüşlerinin birçoğu bugün de aynı topraklarda geçerliliğini korumaktadır. Demircibaşyan henüz o dönemde, öğretmen merkezli eğitim anlayışını eleştirmiş, geleneksel eğitimin zararlarına dikkat çekmişti. Bilimsel eğitimin de klasik eğitim kadar önemli olduğunu vurgulamış, okulların reformu için mücadele etmişti. Bunların yanı sıra öğretmen okullarının ve yükseköğretimin faydalarını okuyucularına aktarmaya çalışmıştı. Demircibaşyan’ın ve diğer Ermeni aydınlarının bu çabaları, Ermenilerin o dönemki nüfusları, başkentteki nüfusa oranları ve etkinlikleri göz önüne alındığında, muhtemelen komşu halkları da etkilemiş, onları da başka unsurlarla beraber eğitim alanında reform yapmaya teşvik etmiştir.

5. DİN ANLAYIŞI VE KİLİSE

Dinin toplumsal yaşamda oldukça önemli yer tuttuğu bir coğrafyada yaşayan Demircibaşyan, dönemin birçok Osmanlı aydını gibi yoğun bir biçimde etkilendiği batılı materyalist ve evrimci düşünce ile geleneksel değerler arasında sıkışmış, buhranlar yaşamıştır. Özellikle felsefe sözlüklerinde kendisinin ateist olarak değerlendirilmesine yol açabilecek yorumlarda bulduysa da, dinden hiçbir zaman kopmamıştır. İç dünyasına yönelik yaptığı tahlillerde zaman zaman yaşadığı çelişkileri dile getirir. Demircibaşyan’ın çelişkilerinin, çağdaşlarının aksine, sadece toplumun dini hassasiyetlerine saygı göstermek veya bir takım yaptırımlara maruz kalmamak için söylenmiş sözlerden ibaret olduğunu düşünmüyorum. Demircibaşyan samimidir. Onun çelişkilerinin sebebi kendi paradoksal düşünce yapısında aranmalıdır. Duygusal durumundaki değişiklikler ve içinde bulunduğu ağır melankoli, muhtemelen bu çelişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Demircibaşyan Budizm üzerine de yazmış ve Nirvana’dan tutkulu bir biçimde bahsetmiştir. Metinlerinde ve şiirlerinde doğu düşüncesinin izleri de görülür. Demircibaşyan’ın din anlayışındaki dikkat çekici bir başka husus da milli kilisenin önemine yaptığı vurgudur.

Demircibaşyan’ın din konusundaki tutumunu belirli dönemlere ayırmak mümkün değildir ama özellikle 80’li yıllarda yani pozitivist felsefenin etkisini en yoğun hissettiği dönemde çelişkileri daha belirgindir.

Positivist felsefenin bilimci ve materyalist karakteri şüphesiz ki onun üzerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle toplumsal evrim, Demircibaşyan’ın en çok değindiği konulardan biridir. Pozitivist felsefeyle beraber Ermeni toplumunun inanç anlayışının da değiştiğini belirtir.

“Çalışma hayatındakine benzer bir evrim de aynı etkiyle yani pozitif bilimlerin etkisiyle, Ermeni toplumunun dini inançlarında gerçekleşti.”⁷⁵

Demircibaşyan’a göre, Ermeni milleti her alanda ilerlemektedir ve din anlayışı da bundan etkilenecektir. Batıl inançlar yavaş yavaş terkedilmektedir ama aslında geçmişe kıyasla Ermeniler daha dindardır, çünkü dinin gerçek özünü kavramaya başlamışlardır.

“Her isimsiz azizin önünde adanmışlıkla diz çöken”, “her tahta parçasını hüürmetle öpen”, “saatlerce anlamını bilmediği bir duayı tekrarlayan” Ermeniler artık “daha az diz çöküyorlar ve haç çıkarıyorlar”, “kilisenin duvarlarını ve resimlerini daha az öpüyorlar”, “daha az saygı duyuyorlar düşük meziyetli din adamlarına”. Bu, Demircibaşyan’a göre “Ermeni toplumunun evriminin doğal sonucudur.”⁷⁶

Demircibaşyan evrimci görüşlerine paralel olarak yaşanan gelişmelerin bir zorunluluğun sonucu olduğunu, din adamlarının mevcut durumunun “kaçınılmaz” olduğunu belirtir.⁷⁷ Değişimin sebebi toplumsal evrimde aranmalıdır. Din de aynı kalmamış ve gelişmiştir. Demircibaşyan’ın bu yaklaşımı, dini insan düşüncesinin bir ürünü olarak ele alması bakımından dikkate değerdir.

Demircibaşyan bir aydınlanmacıdır, yazılarında sık sık din adamlarını ve köhnemiş kurumları eleştirir. Papazların görevinin ölü gömmek, vaftiz ve düğün yapmak, evleri kutsamak vs. olmadığını, ulusal aydınlanmaya katkıda bulunmaları gerektiğini belirtir.⁷⁸ Din adamları da yükseköğrenim görmelidir. Bunun için de bir ruhban okulu zorunludur. Din adamları da doktor, hukukçu, mühendis gibi diploma sahibi olmalıdır.⁷⁹ Misyonerlerin özellikle taşrada yürüttüğü çalışmalardan duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Kilisenin bu duruma kayıtsız kaldığını ileri sürer. “*Ermenistan Kilisesi’nin etrafında Batılı ve Amerikalı vaizler çoğalıyor diye boşuna feryat ediyor taşra*” der.⁸⁰ Yabancı vaizlere karşı yürütülen “*kutsal*” rekabetten bahseder, papazların cehaletini, rahiplerin hayat tarzını eleştirir.⁸¹ Geçmişte “*milli medeniyetin en büyük destekçileri*”ne sahip olan Kilise’nin artık “*kendisine layık görevlilere sahip*

⁷⁵ **KİŞ**, 1884, s.171

⁷⁶ **KİŞ**,1884, s.171-172

⁷⁷ **KİŞ**,1885, s.22

⁷⁸ **KİŞ**, 1883, s.43

⁷⁹ **YK**, 3-4, 1888, s.172

⁸⁰ **YK**, 2, 1886, s.55

⁸¹ **YK**, 5-6, 1887, s.226

olmadığını” ileri sürer.⁸² Demircibaşyan’a göre “*Ermenistan Kilisesi’nin karakteri hoşgörü ve özgürlüktür*”⁸³, o yabancı kiliselerden “*halkçı özgür ruhuyla ayrılır*”.⁸⁴ Kilisenin entelektüel hayata müdahalesinin bununla tezat teşkil ettiğini ileri sürer.

“Evet, halk sadece duayla yaşayamaz ve gelişemez. Kiliseye, milli kiliseye gitmek her Ermeni’nin borcudur ama eğer ruhban kilise dışında onun yeni felsefi eserler okumasını ve yaymasını engellerse.....tek kelimeyle zihinsel ufkunu genişletmesini engellerse, bu, deriz ki Ermenistan Kilisesi mensubuna yakışır bir iş olmaz, bu zulümdür.”

Demircibaşyan’a göre, hoşgörü “*kilisenin ruhudur*” ve “*zulüm, aforoz, engizisyon kiliseyi ayakta tutmak için doğru yöntemler değildir.*”⁸⁵

Demircibaşyan’ın *Hayrenik*’te 12 Ocak 1892’de yayınlanan *Yegeğetsin Amenusn e* (Kilise hepimizin), 23 Şubat 1892 tarihli *İnçu Jam Çenk Yertar* (Neden Kiliseye Gitmiyoruz?) ve 8 Mart 1892 tarihli *Hinerun u Norerun Parebaşdutyunu* (Eskilerin ve Yenilerin Dindarlığı) başlıklı yazıları onun düşünce çizgisini takip etmek açısından değerlidir. Demircibaşyan halk diline sık sık başvurduğu bu yazı dizisinde varlıklı sınıfların küçümseyici tavrını eleştirir, “*zengin ile fakir arasındaki ayrımı kaldırmaları gerektiğini*” belirtir.⁸⁶ Öğretmenlerin ve din adamlarının olumlu rolüne değinir, onların “*Tanrı’nın evine hayat verdiğini*” söyler.⁸⁷ Geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren taşra Ermenilerinin din anlayışlarına sempatiyle yaklaşır. Eskilerin daha dindar olmadığını, batıl inançlara sahip olduklarını belirtir.⁸⁸

Demircibaşyan, Batılı aydınlanmacılar gibi açık bir kilise karşıtlığı sergilememiş, buna karşın kilisenin bazı düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu çeşitli yazılarında dile getirmiştir. Din adamlarının eğitiminin önemini vurgulamış, kalemiyle batıl inançlara karşı mücadele yürütmüştür. Dogmatik denebilecek bir pozitivist olmasına karşın, onun din anlayışını kabul etmemiş milli kiliseye bağlı kalmıştır.

⁸² **YK**, 9.1888 s.387-388

⁸³ **YK**, 2.1886, s.54

⁸⁴ **YK**, 3-4 1888 s.172

⁸⁵ **YK**, 5-6, 1887, s.229

⁸⁶ Yeğya Demircibaşyan, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), *Yegeğetsin Amenusn e*, Paris, 1955, s.54

⁸⁷ *Yegeğetsin Amenusn e*, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.51

⁸⁸ *Hinerun u Norerun Parebaşdutyunu*, **Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner**(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955, s.72

6. FELSEFİ ÇALIŞMALARI

Bu çalışmada şimdiye kadar anlatılanların amacı Demircibaşyan'ın şahsiyetine ve düşünsel portresine dair okuyucuda bir fikir oluşturmaktır. Bundan sonraki kısımda, elinizdeki çalışmanın esas derdi olan felsefi çalışmalarını ve pozitivist düşünce çizgisini aktarmaya çalışacağız. Demircibaşyan'ın felsefi düşüncelerini ve dönemin felsefesindeki yerini değerlendirebilmek için öncelikle Çağdaş Batı Felsefesi'nin Osmanlı'ya girişine kısaca değineceğim.

6.1. Çağdaş Batı Felsefesinin Osmanlı'ya Girişi

Çağdaş Batı felsefesinin Osmanlı'da tanınmaya başlaması Tanzimat sonrasına rastlar. Tanzimat'la beraber Osmanlı'nın batılı fikirlerle tanışması, Osmanlı aydınlarının batı dillerini öğrenmeye başlaması batı felsefesinin eserlerine ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Bu ilginin temelinde, felsefeye duyulan saf bir meraktan ziyade, siyasi ve askeri alandaki problemlerin çözümünün ancak batıda bulunabileceğine duyulan inanç etkili olmuştur. Bu nedenle de ilgili dönemdeki ilk eserlerde siyaset ve hukuk felsefesi ön plana çıkmış, Fransız ansiklopedistlerine yer verilmiştir. Kant, Leibniz, Hegel gibi düşünürlerin çalışmaları ise ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı aydınının ilgisini çekecekti. Tanzimat sonrası dönemde ulemanın geleneksel düşünce anlayışı yerini yavaş yavaş aydınlanmacı düşüncelere bırakır. Bu devrin felsefi çalışmalarında bilimsel düşüncenin önemi vurgulanır. Pozitivist ve materyalist görüşler dinle çelişmeyecek şekilde savunulmaya başlanır. Özellikle batı tarzında eğitim alan Tıbbiye ve Harbiye mezunları batılı fikirlerin yaygınlaşmasında etkili olurlar. Buna karşın, Osmanlı aydını Batı'nın felsefi düşüncesini tanıtan yazılar yayınlarken, kültürel anlamda doğulu kalmıştır. Beşir Fuad, Baha Tevfik gibi materyalist filozoflar sonraki dönemde istisna teşkil etseler de genel yaklaşım bu olmuştur. Özellikle Tanzimat sonrası felsefi eserler veren aydınlarda düşüncelerini dinle uzlaştırma kaygısı açıkça görülür.

Batı'dakine benzer bilim kurumları da bu dönemde ortaya çıkar. İkinci Mahmut zamanında kurulan Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi, her ne kadar tüzel bir kişiliği olmasa da buna iyi bir örnek teşkil eder. Bu kurum pozitif bilimlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Resmi olarak kurulan ilk bilimsel örgüt ise Encümen-i Daniş'tir (1851). 1862 yılında dağılmış olmasına karşın, çevirinin bilimsel gelişmedeki önemini kavramış olması bakımından zihinsel bir dönüşüme işaret eder. 1861'de kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de Batı bilim ve kültürünü yaymak amacıyla kurulan ilk

özel cemiyetlerden birdir. 1862 yılında Türk kültür tarihinin ilk mecmuası olan *Mecmua-yı Fünun*'u yayınlamaya başlar. Bu dergi Batı'nın bilim ve kültürünü tanıtarak halkı aydınlatma amacını taşır.⁸⁹

Bu bölümdeki amacımız Osmanlı'daki çağdaş batı felsefesinin Tanzimat'tan 1890'lara uzanan tarihine kısaca bir göz atmaktır. Tanzimat sonrası düşünceyi 1890'larla sınırlamamızın sebebi Demircibaşyan'ın felsefi çalışmalarının o yıllarda neredeyse son bulmuş olmasıdır. Dönemin Osmanlı felsefi düşüncesiyle Demircibaşyan arasındaki, eğer varsa, karşılıklı etkileşimi anlamak açısından bu sınırlı incelemenin yeterli olacağını düşündük.

Bu devrin en önemli düşünürlerinden birisi olan Münif Paşa (1830-1910), *Telhis-i Hikmet-i Hukuk* (1884) ve *Hikmet-i Hukuk* (1885) adlı eserleriyle çağdaş hukuk felsefesini Türkiye'ye tanıtmıştır.⁹⁰ *Hikmet-i Hukuk*, Münif Paşa'nın Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de vermiş olduğu hukuk felsefesi derslerinin notlarından oluşur.⁹¹ Burada bazı Batılı felsefecileri görüşlerine de yer verir.

Diğer bir önemli çalışması ise *Muhaverat-ı Hikemiye* (Felsefe diyalogları, 1859) adlı derlemesidir. Bu çalışma, diyalog biçiminde yazılmış olması bakımından dikkate değerdir. Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'e ait diyaloglar içerir. Demir'e göre “*Aydınlanma Dönemi Fransız düşünürlerinin felsefi diyaloglarının seçilmiş olması, akla [bir edebi türün tanıtılmasından çok daha önemli olan] başka bir maksadın daha gözetilmiş olabileceği ihtimalini getirmektedir.*” Yine Demir'e göre, Münif Paşa “*Türkiye'de felsefi bir uyanışın gerçekleşmesine yönelik bilinçli ve kapsamlı bir çalışmanın temellerini atmaktadır.*”⁹²

Münif Paşa aynı zamanda Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'yi [Osmanlı Bilim Kurumu, (1862)] kurmuş ve bu cemiyetin yayın organı olan *Mecmua-i Fünun* 'da (Bilimler Dergisi) bazı makaleler yayınlamıştır. Çalışmamız açısından en önemli olanı *Tarih-i Hükema-yı Yunan*'dır (Yunan Filozofları Tarihi). 16 bölüm ve 154 sayfadan oluşan bu eser Batılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış ilk Yunan Felsefesi Tarihi'dir.⁹³

⁸⁹ **Felsefe Sözlüğü**, Türkiye'de felsefe (Türkler ve felsefe), haz.: Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s.1451

⁹⁰ Remzi Demir, **Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi**, Lotus Yayınları, İstanbul, 2018, s.419

⁹¹ Age, s.427

⁹² Age, s.420

⁹³ Age, s.426-427

İlgili dönemde Osmanlıca felsefi çalışmalar yürütmüş olan bir diğer önemli düşünür de Ahmed Vefik Paşa’dır. Ahmed Vefik Paşa, Darülfünun’da verdiği *Hikmet-i Tarih* (Tarih Felsefesi) (1863) derslerini *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlamış daha sonra da bastırılmıştır. Bunun yanısıra Voltaire’in *Microméga*’sını (1871) ve Fénelon’un *Télémaque*’ını (1881) çevirmiştir.⁹⁴

Bu dönemin felsefe tarihi çalışmaları açısından dikkate değer bir başka çalışma da Ali Suavi’nin *Ulum*’da *Tasvir-i Efkâr* başlığı altında Yunan filozoflarına dair verdiği bilgilerdir. Onun yazıları da Münif Paşa’nın gibi Antik Yunan’la sınırlıdır ancak Ülken bu yazıların Münif Paşa’nın *Hikemiyat*’ından “çok zengin ve sağlam bilgilere dayandığını” belirtir.⁹⁵ Bir diğer eseri de *Risale-i Ahlak Tercümesi*’dir. Sokrates’in öğrencisi Kioitos’un bir diyalogudur bu. 1867’de *Ruzname-yi Ceride-yi Havadis*’te yayınlanmıştır.⁹⁶

Batı düşüncesini halka aktarmak konusunda yoğun bir çaba sarfeden bir “vulgarisateur”⁹⁷ olan Ahmet Mithat da felsefi düşüncenin yayılmasına katkıda bulunanlardandır. Ülken’e göre, “*Türk fikir hayatında ilk defa Ahmet Mithat’la Batı’nın felsefi problemleri üzerinde düşünölmeye başlanır.*”⁹⁸ 1872’de kurduğu *Dağarcık* adlı dergi ile geniş bir kitleye ulaşmıştır. Burada felsefi içerikli çeşitli konuların yanı sıra Darwin ve Lamarck’a da değinmiş olması dikkate değerdir.⁹⁹ Ayrıca Draper’in *History of Conflict Between Science and Religion* (Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi) adlı eserini de çevirmiş ve eser hakkında eleştirilerini kaleme almıştır.¹⁰⁰

⁹⁴ Age, s.433-435

⁹⁵ Age, s.108

⁹⁶ **Felsefe Sözlüğü**, Türkiye’de felsefe(Türkler ve felsefe), haz.: Abdölbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s.1454

⁹⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.148

⁹⁸ Ülken şöyle devam eder: “*O zamana kadar Tanzimat düşünürlerini ve Yeni Osmanlıları tasalandıran yalnız siyasi düşünceydi. Batı’nın fikir hayatı ile ancak bu konuya dokunduğu nispette ilgileniyorlardı. Suavi’de, Kemal’de, zaman zaman Descartes ve Pascal’in adları geçiyorsa da çağdaş Batı felsefesinin problemleri üzerine eğilmeye fırsat bulamıyorlardı. Zaten Gazali ve İbn Sina’yı felsefi düşünce için yeter gören bu nesil, Avrupa’da teknikten, siyasi devrime yarayacak fikirlerden başka bir şey arayamazdı.*”, age, s.147

⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.153

¹⁰⁰ “*Ahmet Mithat Dağarcık’ta materyalizme meyili olduğu halde, hayatının ikinci devresinde İslam ahlakına ve doktrinine bağı kuvvetlendi ve ilk fikirlerinlerden vazgeçerek athéisme ve matérialisme’i savunan yazarlara hücum etti.*”, age, s.147

Onun bir diğeri önemli çalışması da *Schopenhauer* adlı risalesidir. Burada yanlış anladığı Schopenhauer’e eleştiriler yöneltmektedir.¹⁰¹

Ahmet Mithat *Hall-ül-Ukad* adlı eserinde pedagojik amaçlar güder. Öğrencilere bilimin ve felsefenin ne olduğunu anlatır. İktisadi görüşlerini ise *Ekonomi Politik*’te açıklamıştır.¹⁰² İkinci Meşrutiyet’ten sonra Darülfünun’da felsefe tarihi dersi de vermiştir.¹⁰³ *Hikmet-i Tarih* adlı ders kitabını yayınlamıştır.¹⁰⁴

Hoca Tahsin Efendi de özellikle evrimci görüşleriyle öne çıkar. *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat* adlı evrimci görüşler içeren küçük risaleyi kaleme almıştır. Bu eser, Demir’e göre “19.yüzyılın İkinci Yarısı’nda kaleme alınmış en önemli felsefi eserlerden birisi”dir.¹⁰⁵ Hoca Tahsin 1881 tarihli bu eserinde, canlı ve cansızların oluşum ve gelişimini genel bir evrim öğretisiyle açıklamaya çalışır.¹⁰⁶ Savunduğu düşüncelerin Kuran’ın yaratılış açıklamasıyla uyumlu olduğunu ileri sürer.¹⁰⁷ Hoca Tahsin ayrıca, Darülfünun’un yapılandırılmasına katkıda bulunmuş ve Münif Paşa’dan sonra Cemiyet-i İlmiyye adında bir dernek kurarak bu derneğin yayın organı olan *Mecmuatı Ulum* adlı bir dergi yayınlamıştır.¹⁰⁸ Batı tarzı ilk psikoloji kitabı da ona aittir.¹⁰⁹

Demircibaşyan’ın, ölümünün ardından oldukça duygusal bir yazı kaleme aldığı, çağdaşı ve kendisi gibi pozitivist olan Beşir Fuad da Tanzimat sonrası dönemin felsefeye katkıda bulunmuş önemli düşünürlerindedir. Beşir Fuad pozitivist ve bilimsel dünya görüşünün sıkı bir savunucusu olmuştur. Okay’a göre, Beşir Fuad “Türkiye’de, bir felsefi akım olarak pozitivizmden ilk defa bahseden, onu Türk aydınına hatta genel olarak Türk okuyucusuna ilk defa tanıtan ve bu doktrini ısrarla savunan şahıstır.”¹¹⁰ Özellikle süreli yayınlarda yazdığı yazılarda metafiziği eleştirmiş, toplumun bilimle aydınlanabileceğini savunmuştur. Fuad’a göre, “filoksera” olarak adlandırdığı metafizik “hangi bahsin köküne yapıştırsa artık ondan hayır memul olmadığı gibi mebhas-ı ruh da o illetle malûl buldukça bir hatve ileriye varamadı.”

¹⁰¹ Age, s.152

¹⁰² Age, s.154

¹⁰³ Age, s.146

¹⁰⁴ Age, s.79

¹⁰⁵ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi*, Lotus Yayınları, İstanbul, 2018, s.463

¹⁰⁶ Age, s.464

¹⁰⁷ Age, s.470

¹⁰⁸ Age, s.457

¹⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.347

¹¹⁰ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad- İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*, Dergah Yayınları, İstanbul, Mart 2012, s.241

¹¹¹ Düşüncelerinde Fransız aydınlanmacılarından, Comte ve Littré gibi pozitivist filozoflardan ve materyalist Büchner’den etkilenmiştir. ¹¹² Beşir Fuad’ın süreli yayınlardaki yazıları dışında, felsefeyle ilgili tek eseri 1886’da tamamladığı Voltaire mukaddimesidir. ¹¹³ Bu eser Osmanlı döneminde Voltaire’i tanıtan en ayrıntılı monografidir. ¹¹⁴

Ülken, “*soyut felsefe*”nin 1885 yıllarında başladığını dile getirir ve bu açıdan ilk eserin 1868 ve 1872 yıllarında iki kere basılan Gallupi’nin İtalyanca mantık kitabının çevirisi olan *Miftah-ül-Fünun* olduğunu bildirir. Cevdet Paşa’nın oğlu olan Ali Sedat’ın (1857-1900) *Mizan-ül-Ukul*’u (1885) ve bunun özeti olan *Lisan-ül-Mizan* (1888) adlı mantık eserleri de modern mantık fikirlerini içermektedir. ¹¹⁵

6.2. Demircibaşyan ve Pozitivizm

Demircibaşyan’ın felsefi düşüncelerinde pozitivizmin etkisi yoğun bir biçimde hissedilir. Demircibaşyan 1874’te eğitim amacıyla gittiği Fransa’da pozitivizmle tanışır ¹¹⁶ ve 1890’ların ortalarına kadar onun sıkı bir takipçisi olur.

Pozitivizm, doğa bilimlerinin metotlarını örnek alan, bilimin sadece olgularla uğraşması gerektiğini savunan metafizik karşıtı bir öğretilerdir.

Pozitivizmin bilimci içeriği Demircibaşyan’ı derinden etkilemiştir. Demircibaşyan’a göre felsefe bilime dayanmalı, metafiziği dışlamalıdır. Edebiyat ve felsefe, “*bilimin etkisiyle evrim geçirmektedir.*” ¹¹⁷ Modern felsefe, tümevarımı tümdengelim tercih etmektedir. Tümdengelim, gözlem ve deneye başvurmadan, akıl yürütmeye aşırı güvenerek yasalar ilan etmektir. Tümevarım ise bilime ve deneye başvurur. ¹¹⁸ Demircibaşyan, etkili bir biçimde ifade edemese de, kavramdan kavrama geçerek bilgiye ulaşılabilceğini düşünen rasyonalist geleneği eleştirir. Pozitivistlerin yanında

¹¹¹ Age, s.171

¹¹² Materyalist Alman filozofu Büchner’in **Madde ve Kuvvet** adlı eseri o dönem çok popülerdi. Büchner’in etkisi açısından şu alıntı dikkate değerdir: “*Mevcutatın herhangi birini tetkik edecek olsak evvel emirde iki şey nazar-ı dikkatimizi celp eder: Madde, kuvvet ! Şu iki kelimenin haiz olduğu ehemmiyeti takdir edebilmek için o nam ile zuhur eden bir kitabın, âlem-i felsefeye bir tarih-i teceddüt teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir.*”, age, s.169

¹¹³ age, s.166

¹¹⁴ Remzi Demir, **Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi**, Lotus Yayınları, İstanbul, 2018, s.452

¹¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2019, s.321

¹¹⁶ Keğam Feneciyan ve Hraçya Bedrosyan, **Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzı**(Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları), Der-Sahagyan Matbaası, İstanbul, 1921, s.175

¹¹⁷ 1886, s.29

¹¹⁸ 1885, s.78

saf tutar. Demircibaşyan’ın bilimsel konulardaki görüşleri yukarıda çizdiğimiz genel çerçevede şekillenir.

1870’lerden itibaren Ermenice süreli yayınlarda yayınlanan bilimsel içerikli makale ve çevirilerde ciddi bir artış olmuştu. Bunun yanı sıra *Kıdagan Şarjum* (Bilimsel Hareket), *Meteora* gibi bilimsel içerikli dergiler yayınlanmaya başlamıştı. Gosdantyan, Demircibaşyan, Mıseryan gibi pozitivist eğilimli entelektüeller bilimsel düşünceyi yaygınlaştırmak için çaba harcıyorlardı. Comte, Spencer, Littré, Draper gibi pozitivist düşünürlerin eserleri tercüme ediliyordu. Pozitivizm Ermeniler arasında bilimsel düşünceyle eşdeğer sayılıyordu. Bunun yanısıra yeniyi ve ilericiyi temsil ediyordu ve toplumsal gelişmenin pozitivizmle gerçekleşeceğine inanılıyordu. Öte yandan muhafazakâr çevreler için ise pozitivizm dinsizlik ya da buna yol açan bir düşünceydi. İzmirli entellektüel Gosdantyan’ın *Metodi Vra* (Metod Üzerine) kitabı muhafazakâr çevrelerde büyük rahatsızlık yaratmıştı. Kitabın ateist bir içeriğe sahip olduğu ileri sürüldü. İstepan Vosgan 1878’de bu kitaba sert eleştiriler yönelten bir yazı kaleme aldı. Aynı dönemde Gosdantyan Littré’nin *La Philosophie Positive* dergisinde bizzat Littré’nin önsözüyle *Doğu’da Bilimsel Propaganda* başlıklı bir yazı yayınladı. 1879 Mart-Nisan sayısında ise Littré dergisinde *August Comte İzmir’de* başlıklı makaleyi yayınladı ve Gosdantyan’ı savundu. Bunu üzerine Vosgan Littré’yi eleştiren bir yazı yayınladı.¹¹⁹

Demircibaşyan’ın gazetelerdeki çeşitli yazılarının yanı sıra, özellikle 1879 ve 1880’de yayınladığı Voltaire tarzı felsefe sözlükleri ve 1883-88 yılları arasında pozitivist felsefeyi Ermenilere tanıtmak amacıyla tamamen tek başına yayınladığı *Kragan yev İmasdasiragan Şarjum* dergisiyle bizzat genel yayın yönetmenliğini yürüttüğü bilimsel içerikli yazılara geniş yer ayıran *Yergrakund* dergisi bize onun düşüncelerini yakından tanıma fırsatı sağlar. Demircibaşyan bu yayınlarda, zaman zaman evrimci ve materyalist görüşleri savunur, metafiziğe ve dine sert eleştiriler yöneltir. Özellikle de 1879’da yayınlanan ilk *Felsefe Sözlüğü* şiddetli tepkilere yol açar.¹²⁰ Buna karşın, Demircibaşyan’ın din konusunda tutarlı bir tavır takındığını söylemek güçtür. Yukarıda da belirtildiği gibi dini düşünceyi zayıflatacak görüşler ileri sürmesine

¹¹⁹ Pozitivizmi mudkı hay iraganutyan yev baykarı nra knahadman şurç, D.E. Harutyunyan, http://www.y-su.am/files/20T_Harutyunyan.pdf

¹²⁰ “*Felsefe Sözlüğü’nün ön denemesi baştan sona dinsiz düşüncelerden esinlenmişti. Azadakhohyan(Azadakhoh: özgür düşünceli), Ermeni Kilisesi’nin evlatlarının karşısına sadece bir skeptik olarak değil, bir dinsiz olarak çıkıyordu. Yeğya’nın bu cüretkar girişimine karşı her yerde protestolar yükseldi. 1879’un sonlarındaki genel kınamayı hatırlıyorum.*”, Hrant Asadur, **Timasdverner**, Keşişyan Matbaası, 1921, s.205

rağmen, bu dönemde hiçbir zaman dinden kesin bir kopuş yaşamaz, 90’lı yıllarda ise insanları kiliseye davet eden yazılar yazar. Demircibaşyan da birçok Osmanlı aydını gibi Batılı pozitivist ve materyalist yazarlardan edindiği bilgiler ile içinde yetiştiği muhafazakâr çevrenin çelişkilerini çözmekte zorlanır.

6.3. Evrimci ve Materyalist Görüşleri

Evrimci düşünceler 1870’lerden itibaren Türkçe yayınlarda savunulmaya başlanır. Darwinizm, Büchner ve Haeckel gibi düşünürler aracılığıyla Osmanlı aydınlarına da ulaşmıştı. Özellikle de Büchner’in *Madde ve Kuvvet* adlı eseri aydınlar arasında çok popülerdi.

Adıvar’a göre Türkiye’de Evrim Kuramı’ndan ilk defa söz eden yazar Ahmet Mithat Efendi’dir. 1872/73 yıllarında *Dağarcık* Dergisi’nde bu konuya değinmiştir.¹²¹ Ahmet Mithat, yazılarında Lamarck’tan bahsettiği halde Darwin’e yer vermez.¹²² Şemseddin Sami de 1879’da *İnsan* adlı eserinde insanın oluşumunu evrim kuramına dayanarak açıklamaya çalışmıştır.¹²³ Ancak ne Darwin ne Lamarck’tan bahseder.¹²⁴ Hoca Tahsin’in 1881’de yayınlanan *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat* adlı eserinde Darwin ismi bir defa geçer.¹²⁵

Evrimci düşünceler dini dogmalarla çeliştiği için 2. Meşrutiyet’e kadar baskıya maruz kalmıştır. Ahmet Mithat, benzer düşünceleri nedeniyle sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde evrimcilik İslam’la uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

*“19.yüzyılın en önemli düşünsel uğraşlarından birisi, Avrupa’dan aktarılan bazı bilimsel kuramları ve felsefi öğretileri, İslami İnançlar’la uzlaştırmak ve uylaştırmaktır; aksi taktirde, aydınların ve İslam Toplumu’nun büyük bir kesiminin [yani kısaca söylemek gerekirse, bir yerde artık “modern gelenekçiler”’in], modernleşmenin yararları konusunda ikna edilmeleri mümkün olmayacaktır.”*¹²⁶

¹²¹ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi*, Lotus Yayınları, İstanbul, 2018, s.470. Türkiye’de “ilk defa söz eden”i tespit edebilmek için Ermenice, Rumca gibi farklı dillerde yapılan çalışmaları da göz önünde bulunduran kapsamlı bir çalışma yapmak gerektiğini düşünüyorum.

¹²² Atilla Doğan, *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s.171

¹²³ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi*, Lotus Yayınları, İstanbul, 2018, s.471

¹²⁴ Age, s.487

¹²⁵ Age, s.471

¹²⁶ Age, s.498

Demircibaşyan da dönemin Osmanlı aydınları gibi evrimci filozofların takipçisidir. Batı’dan öğrendiği yeni fikirleri yayma arzusundadır. Henüz 1879’da *Felsefe Sözlüğü*’nün Darwin maddesinde şöyle yazar: “*İnsan soyuna kim daha büyük hizmet sundu! İnsanı tanrılığa yükselten İsa mı, yoksa insanı hayvanların düzeyine indirgeyen Darwin mi?*”¹²⁷ Ona göre, insan artık pozitivist felsefede, “*bir ruh, göksel evlat ya da tabiat dışı bir varlık değildir.*”¹²⁸ İnsan artık hayvanlardan farklı değildir, canlılar zincirinin son halkasıdır. Darwin, insanın atasının maymun olduğunu göstermiştir. Hatta bilim bugün, insanın atasının, maymundan da aşağı bir yaratık olduğunu kabul ediyor. Haeckel ve evrimci okula göre insanın atası organları olmayan, eksantrik bir varlık ya da şeydir. En aşağı yaratık, zamanla organlar elde ederek mükemmelleşmiştir ve en yüksek canlı yani insan ortaya çıkmıştır.¹²⁹ Demircibaşyan, dönemin koşullarında tepki çekebilecek yukarıdaki açıklamaları yaparken “*Özgürlükçü Ermenistan Kilisesi*”nin halkın özgür gelişimine engel olmadığını da belirtir.¹³⁰ Demircibaşyan evrimci görüşlerine dayanak ararken, dinlerin dahi zamanla değiştiğini, insan aklının gelişimi ile gitgide daha felsefi ve soyut bir hal aldığını yazar.¹³¹ “*İlk insan mükemmel olsaydı*” der, “*Kutsal Kitap kayıtsız kalmazdı*”¹³², ayrıca Adem Colomb’dan önce Yeni Dünya’yı, Galilei’den önce hareket yasalarını bulurdu.¹³³ Demircibaşyan, toplumsal evrimden de bahseder. Toplumsal evrim iyi bilinmediği için, toplumun gücünün görmezden gelindiğini ve olguları açıklamak için bireylere başvurulduğunu belirtir.

“*Şu, anayasayı kurdu, bu, bilmemne ilkesini ilan etti, beriki, bilmem hangi probleme neden oldu. Böyle düşünüyoruz ve konuşuyoruz, toplumun gücünü görmezden gelerek ve her şeyi bireylere isnat ederek.*”¹³⁴

Demircibaşyan’ın dönemin bir başka popüler akımı olan materyalizmle ilişkisine burada kısaca değineceğiz, felsefi makalelerini incelediğimiz ilerleyen bölümlerde ise konuyu daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Demircibaşyan, Evren’in maddeden oluştuğunu belirtir. Doğadaki her şey maddenin şekil değiştirmesiyle oluşmuştur. Ayrıca madde ezeli ve ebedidir. Düşünce de maddi

¹²⁷ Yeğya Demircibaşyan(A. Azadakhohyan), **Pilisopayagan Pararan**(Felsefe Sözlüğü), İstanbul, 1879, s.48

¹²⁸ **KİŞ**, 1883, s.35

¹²⁹ Age, s.36

¹³⁰ Age, s.37

¹³¹ **KİŞ**, 1884, s.7

¹³² **KİŞ**, 1884, s.9

¹³³ **KİŞ**, 1884, s.8

¹³⁴ **KİŞ**, 1884, s.30

süreçlerin sonucudur. İnsan da maddeden yapılmıştır. Demircibaşyan açıkça söyle yazar:

*“Evren maddeden oluşmuştur. Madde ebedidir. Hiçten hiçbir şey meydana gelmez ve varolan şey asla yok olmaz. Madde, yalnızca, kendine özgü bir kuvvetle şekil değiştirir.”*¹³⁵

Demircibaşyan’ın materyalizmi atomcu bir karakter taşır. Maddenin bölünemez kısımlarının olduğunu belirtir. Antik Yunan atomcularını takip eder. Demokritos’un “öğrencilerinin öğrencileri olanların bulduklarını ve vaaz ettiklerini” aktardığını ifade eder. Modern bilimden de örnekler verir.

*“Kimya cisimleri analiz ediyor ve her yerde atomu buluyor.”*¹³⁶

Demircibaşyan, Osmanlı materyalist filozofları tarafından iyi bilinen Büchner’in takipçisidir. Büchner’in materyalizmine duyduğu sempatiyi dile getirir ama kuşklarını da gizlemez.

*“Büchner, hiç şüphesiz zihni en çok tatmin eden filozoflardan biri ama, kimyacı Pasteur ile beraber, materyalizmin o büyük havarisi yaşlı doktora sorsam “ondan öte ne var” diye, çelişkiye ve karanlığa düşmeden cevaplayabilir mi ?”*¹³⁷

Demircibaşyan’ın materyalizm anlayışı Tanrı’yı dışlamaz, panteizme yakındır. Materyalizmi en coşkulu biçimde savunduğu yıllarda bile ateist bir tavır takınmaz. Tanrı’ya inancını ve milli kiliseye bağlılığını defalarca dile getirir.

*“Pozitivist felsefe vaaz ederek, Hristiyanlığa karşı nefret vaaz etmiş olmuyorum, Tam tersine... bir Ermeni’nin milli kilisesine ebediyen sahip çıkması gerektiğini düşünüyorum ve bunu vaaz ediyorum.”*¹³⁸

Mesela bir başka yerde, dini anlatıları eleştirirken, uzlaşmacı bir tavır sergiler.

“Tarih öğretmeni olarak görevlendirildiğim Mezburyan Okulu’nda bunların ne Kutsal Kitap’a ne de bilime uyduğunu söyledim. Hakikati öğretmeyi mukaddes bir vazife bildim. Aynı zamanda hakikatin sadece Tanrı olduğunu ve

¹³⁵ KİŞ, 1886, s.119

¹³⁶ KİŞ, 1887, s.61

¹³⁷ KİŞ, 1884, s.137

¹³⁸ KİŞ, 1884, s.6, dipnot

Ermeni kızlarının-geleceğın annelerinin- efsanelere ve putlara tapmak yerine kanıtlanmış hakikati öğrenmek zorunda olduklarını ve muhakemenin, hesabın ve deneyin neticelerini kutsayan bir Tanrı'ya tapmaları gerektiğini bildirdim.”¹³⁹

Demircibaşyan, Osmanlı Ermenileri'nin aydınlanması için batılı fikirlerin yayılmasını elzem görüyordu. Toplumsal ilerleme ancak bu yolla gerçekleşebilirdi. Bu bakımdan, Demircibaşyan için önemli olan bu fikirleri hızlı bir biçimde topluma aktarmaktı.

6.4. Felsefi Eserleri ve Makaleleri

6.4.1. Eğitici Diyaloglar

Demircibaşyan'ın *Edebi ve Felsefi Hareket*'in 5 sayısı boyunca yayınladığı *Hrahankiç Khosagtsutyunk* (Eğitici *Diyaloglar*) başlıklı yazı dizisi felsefi ve bilimsel çeşitli konulara değinir. Diyalog şeklinde yazılan bu yazıların başlıkları sırasıyla *Kidunk yev Krakedk* (Biliminsanları ve Edebiyatçılar); *Miçots, Jamanag, Nüt* (Uzay, Zaman, Madde); *Hnutyun Hüleaganutyun* (Atomculuğun Tarihi); *Hüle, Darerk* (Atom, Temel öge) ve *Marmnots Hadgutyunk* (Cisimlerin Özellikleri)'dir.

Biliminsanları ve Edebiyatçılar başlıklı diyalogda Hugo ve Pasteur üzerinden edebiyatçı ve biliminsanı ayrımı yapılır.¹⁴⁰ Diyalog Adom ve Hampartzum arasında geçer. Adom ya da Atom bizzat Demircibaşyan'ın kendisidir, “*bilim üzerine genel kanaat sahibi*” biridir. Hampartzum ise “*güzele aşık, edebiyat delisi*” biri olarak tanımlanır.¹⁴¹ Adom, Hampartzum'a biliminsanı ile edebiyatçının farkını anlatır:

“Dedim ki Victor Hugo edebiyatçı, Pasteor ise biliminsanıdır. Biliminsanın işi her bir bölümünü tek tek inceleyerek evreni kavramaktır, edebiyatçının işi ise evrende gördüğü güzel veya çirkin şeyleri güzel bir biçimde tasvir etmektir.”

Demircibaşyan bu metinde ayrıca krapar (eski Ermenice) ile modern Ermenice'nin arasındaki farka dikkat çeker. Muhtemelen toplumdaki yanlış anlamaya bir tepkidir bu.

¹³⁹ KİŞ, 1885, s.42

¹⁴⁰ KİŞ, 1886, s.82-87

¹⁴¹ KİŞ, 1887, Hnutyun Hüleaganutyun, s.27

“H: Hala şaşırıyorum. Yabancı kelimeler karıştırmadan konuşan veya yazanların krapar konuştuğunu ya da yazdığını zannedirdim. Demek ki krapar...”

A: Krapar eski zamanların edebi Ermenicesi’dir, kelime dağarcığı ve dilbilgisiyle modern Ermenice’den farklıdır.”

İkinci diyalogun başlığı *Uzay, Zaman, Madde*’dir.¹⁴² Adom diyalogun başlarında madenler, bitkiler ve canlılardaki şekil değiştirmeye değinir. Hampartzum buna cevaben İncil’den ve efsanelerden bahseder. Biliminsanlarının ne düşündüğünü merak ettiğini söyler. Adom, bunun üzerine sözü uzay ve zamana getirir.

“Uzay olmadan maddeyi anlayamayız, ne de zaman olmadan yaşamı, eylemi, ilerlemeyi yani tek kelimeyle hareketi.”

Daha sonra da evrenin maddeden oluştuğunu ve maddenin ebedi olduğunu söyleyerek önemli bir tespitte bulunur. *“Hiçbir şey hiçlikten oluşmaz ve doğada yok olmaz”* der. Sadece şekil değişimi vardır. Adom maddenin ebedi olduğunu söyleyerek materyalist bir tavır takınır. Bununla beraber uzay, zaman, varlık ve ilk sebebin insan aklının kapasitesinin aştığını söyler. Öyle ki bazı filozoflar ilk sebebi araştırırken aklını kaybetmiştir. Bu durumda hiç bilmemenin daha iyi olduğunu söyleyen Hampartzum’a cevaben Adom, madde gibi çok iyi bildiğimiz şeylerin de olduğunu söyler. Maddenin uzay ve zamanda sonsuz olduğunu belirtir. Ayrıca maddeyi sürekli bölerek artık bölünemez olan basit cisimlere ulaşılabileceğini ifade eder. Demircibaşyan aslında atomcuların görüşlerini tekrarlar. Maddenin, uzam ve zamanla ilişkisine de değinir. Maddenin kapladığı yerin onun uzamı olduğunu, uzamın maddenin *“hapishanesi”* olduğunu söyler. Ayrıca maddenin sürekli değiştiği için zamana tabi olduğunu belirtir. Bunların Demokritos ve Lucretius’un görüşleri olduğunu aktarır. Daha sonra maddenin hallerini açıklamaya başlar. *“Bilgelerin bilgesi”* olarak adlandırdığı Demokritos’un cisimler arasındaki farklılığa dair yaptığı açıklamalara yer verir. Demircibaşyan’ın aktarımına göre Demokritos cisimler arasındaki farkı atomların sayı, büyüklük, şekil ve düzenindeki farkla açıklar.

3. diyalogun başlığı *Atomculuğun Tarihi*’dir.¹⁴³ Hampartzum *“Şu an en önemsiz nesne üzerine düşünüyorum, soruyorum: “insan ölür ama taş parçası direnir, öyleyse madde*

¹⁴² KİŞ, s.117-123

¹⁴³ KİŞ, 1887, s.25-34

insandan üstündür” der. Adom bu soruyu safça ve bilimdışı bulur. Taş, bitki, hayvan veya insan maddidir, bunlar maddenin farklı tezahürleridir. Taş da insan da ebedidir. Mısırlıların ve Hintlilerin de maddenin ebediyetini kabul ettiğini belirtir. Adom ilerleyen satırlarda materyalizm konusunda daha da iddialı bir tavır takınır ve düşüncenin de maddenin bir özelliği olduğunu ifade eder. Geçmişte yayınladığı *Felsefe Sözlüğü*’yle muhafazakâr kesimlerin tepkisini çeken Demircibaşyan “*Şeytan ve melek yok. Madde var, atomlar var, atomların sentezi var, atomların nüfuzu var, hareket ve evrim var...*” demekten çekinmez. Maddeye canlılık atfeden *Hylozoisme*’den bahseder. Demircibaşyan materyalizmi tutarlı bir şekilde savunmaz. Onun materyalizme duyduğu ilginin zemininde tutarlı ve eleştirel bir düşünüşten ziyade sıkı bir biçimde takip ettiği ve hayranlık duyduğu materyalist Batılı yazarlardan edindiği yüzeysel bilgilerin yoğun etkisi vardır.

4. Diyalogun başlığı ise *Atom, Temel Öğe*’dir.¹⁴⁴ Atom burada Lavosier’in ulaştığı sonuçlara değinir ve muhatabının belirttiği dört temel ögenin aslında temel öge olmadığını gerçek temel öğelerin yani basit cisimlerin sayısının 60-70 civarında olduğunu belirtir. Muhatabı ise dört temel öğede-ateş, hava, toprak, su- ısrar eder ve Anaksagoras’a başvurur. Adom, kimyacıların Anaksagoras’ı çürüttüğünü söyler. Kimyanın temelinde simyanın olduğunu belirtir ve bununla ilgili bilgiler verir. Hermes’ten alıntı yapar. Hampartzum’un dört temel öğeden biri olduğunu söylediği havanın bileşenlerinden birinin oksijen olduğunu söyler. Demircibaşyan’ın bilimci ve materyalist tavrını göstermesi açısından Adom’un aşağıdaki sözleri önemlidir:

“A: Akıl deney olmadan yolunu kaybeder. Bilim deneye başlar ve en hakiki felsefe bilime dayanandır. Evet, dostum, yeni felsefe için madde var sadece, madde birdir ve canlıdır. Kimya maddeleri analiz ederek her yerde maddeyi bulur, her yerde atomu bulur.”

İlerleyen satırlarda Lavosier’nin buluşunu yani havanın basit bir cisim olmadığını gösterilmesini kimyanın 89’u olarak niteler. Aristoteles’in havanın bir ağırlığa sahip olduğunu göstermek için yaptığı deneyden bahseder. Empedokles’in de Aristoteles’ten önce havanın ağırlığından bahsettiğini bildirir. Demircibaşyan, son olarak, bilimin dışında sadece hurafenin var olduğunu ve tüm doğal ve kimyevi olguların

¹⁴⁴ **KİŞ**, 1887, s. 54-63. Dergide metin 55. sayfadan başlıyor ama 1986’da Erivan’da yayınlanan **Yerger**(Eserleri) adlı derlemeden metnin tamamına ulaştım ve eksik bölümün bir sayfayı geçmeyeceğini düşünüyorum.

açıklanabilmesi için iki temel fikrin kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Birincisi, maddenin basit cisimlerden oluştuğunu ve bunların çeşitli şekillerde birleşmiş hareketli bölünmez atomlardan meydana geldiğini ileri sürer. İkincisine göre ise, ölçülebilir maddenin atomları eter adı verilen maddi ve ağırlıksız bir ortamda bulunur. Eter ve atomlar karşılıklı olarak birbirlerinin hareketine sebep olabilirler.

5. diyalogun başlığı *Cisimlerin Özellikleri*'dir.¹⁴⁵ Adom ilk diyalogun sonundaki açıklamaları tekrarladıktan sonra, cismin birincil ve ikincil niteliklerini açıklamaya girişir. Birincil nitelikler, uzam, nüfuz edilemezlik ve harekettir. Hampartzum nüfuz edilemezliği anlamadığını söyler ve açıklama talep eder:

“Mürekkebi emen bir hokkam vardı, mürekkebi kullanamıyordum. Toprağa yağmur yağdığında toprak onu emiyor. Su ve cam nüfuz edilebilir değil mi? Işık camdan geçmez mi? Resmimiz suda yansımaz mı? Burada sanırım bir yanlış var...”

Adom buna cevap olarak toprağa su döküldüğünde toprağın yükselmediğini, çünkü cisimde gözenekler (pores) olduğunu söyler. Bu gözenekler çıplak gözle görülmediği için insan yanlış yargılara varabilir. Kütle ve hacmin açıklamasını yaptıktan sonra görünür hacim (volume apparent) ile gerçek hacim (volume réel) arasında ayrım yapar. Birincisi cismin uzayda kapladığı yerken, ikincisi gözenekler olmadan cismin uzayda kaplayacağı yerdir. Moleküller arası boşluk, moleküllerin hacminden bile fazla olabilir. Demircibaşyan bilimin nesnellğine duyduğu inancı vurgular:

“Görünen evrenin gerçek evrenden ne kadar farklı olduğunu görüyoruz ve görmeye devam edeceğiz. Bilim gerçeğin bilgisidir.”

Adom, Hampartzum'un maddenin birincil nitelikler dışında niteliklere sahip olup olmadığını sorması üzerine ikincil niteliklere geçer, bu arada birincil nitelikler olmadan maddeyi kavramanın mümkün olmadığını söyler. Oysa, ikincil nitelikler olmadan madde kavranabilir. Atom, ikincil nitelikler olarak şunları sayar: Porozite (gözeneklilik), bölünebilirlik, sıkıştırılabilirlik, esneklik. Bunları kısaca açıklar.

Demircibaşyan'ın diyalogları, onun bilimi ve felsefeyi halka sevdirmeye çabasına işaret eder. Adom'un Hampartzum'un oldukça naif sorularına verdiği cevaplar, bilimsel ve felsefi değerinden bağımsız olarak, kitlelere basit bilimsel ve felsefi bilgiler vermeyi

¹⁴⁵ **KİŞ**, 1887, s.81-90

amaçlar. Batı’yı yakından takip eden Demircibaşyan, okuduklarını düzenli ya da düzensiz bir şekilde okuyucuya aktarır. Zaman zaman diyaloglara bağlam dışı tartışmalar da girer. Bazen bir popüler bilim ya da felsefe yazarı olmaktan uzaklaşıp şairane ifadeler kullanır. Buna karşın tanım verme kaygısı bilimci tavrıyla tutarlıdır. İkincil olarak, Hampartzum karakteri de dönemin ortalama okuryazar bir karakterinin bilime ve felsefeye yaklaşımını göstermesi açısından ilginçtir.

6.4.2. Tarih Felsefesinin Temelleri

Demircibaşyan’ın *Darerk Badmutyan İmasdasirutyanyan* (Tarih Felsefesinin Temelleri) adlı küçük hacimli kitabı da çalışmam açısından değerli bilgiler içerir.¹⁴⁶ Bu çalışma Batı düşüncesinin bir ders kitabı yoluyla nasıl aktarıldığını ve hangi batılı kaynakların takip edildiğini göstermesi açısından yararlı bir kaynak oluşturur. Demircibaşyan, Getronagan Lisesi için hazırladığı 1891 tarihli bu kitapçıkla öğrencinin veya okuyucunun “*toplumsal evrimin yasaları konusunda bilgi sahibi olacağını*” ve “*insan soyunun ilerlemesini takip edeceğini*” söyler. 32 soru-cevaptan oluşan bu çalışmanın içeriğini aşağıda kısaca özetlemeye çalıştım. Özellikle de yazarın başvurduğu yabancı kaynakları eksiksiz olarak aktarmak için çaba sarf ettim.

Demircibaşyan ilk maddede medeniyet ve iklim ilişkisini ele alır. Spencer’in *The Principles of Sociology* (Sosyolojinin İlkeleri) kitabına dayanarak medeniyetin ılıman ve kuru iklimde doğduğunu belirtir. İkinci maddede olguların da bunu gösterdiğini söyler. Tarihin andığı ilk medeniyetin, ılıman ve kuru bir iklime sahip olan Mısır olduğunu, daha sonra Babil, Asur ve Fenike medeniyetlerinin ortaya çıktığını ileri sürer. Dünyaya hâkim olan ırkların da yağmursuz bölgelerden geldiğini iddia eder. Üçüncü maddede bu ırkların Tatarlar, Ariler ve Samiler olduğunu belirtir. Dördüncü maddede Yeni Dünya’dan da örnekler verir. Orta Amerika, Meksika ve Peru’nun örnek teşkil ettiğini söyler. Draper’in *A History of the Intellectual Development of Europe* adlı eserine değinir. Beşinci maddede medeniyetin neden Tuna veya Missisipi’de değil de Nil kıyılarında geliştiğini sorar. Bunun sebebinin iklim ve çiftçilik olduğunu ileri sürer. Mısır’da hasat öngörülebilir ve bazı düzenlemeler yapılabilir. Diğer bölgelerde öngörülemez iklim değişiklikleri bazı riskleri beraberinde getirir. Altıncı maddede yukarıda belirtilen belirsizliğin medeniyetin gelişiminde oynadığı olumsuz role değinir. Yedinci maddede iklimsel düzenlilikten başka hangi

¹⁴⁶ Yeğya Demircibaşyan, **Darerk Badmutyan Pilisopayutyanyan**, Bağdadlıyan Matbaası, İstanbul, 1891

doğal şartların medeniyet için yararlı olduğunu sorar. Dış görünüşün toplumsal oluşum ve toplumsal gelişim üzerinde büyük etkisi olduğunu belirtir. Spencer’a göre homojen yüzeyler toplumsal gelişime uygun değildir. Spencer’ın görüşlerini açıklar ve örnekler verir. Sekizinci maddede yüzeysel çeşitliliği ele alır. Coğrafi ve jeolojik çeşitliliğin önemine değinir. Çeşitli örnekler verir. Deniz kıyısındaki şehirlerin gelişime daha açık olduğunu belirtir. Dokuzuncu maddede deniz kıyısında yaşayanların iç bölgelerdekine göre üstünlüğünün büyük ölçüde yabancı halklarla temastan kaynaklandığını bildirir. Ticaretin rolüne değinir. Onuncu maddede toplumsal evrimin sebeplerinin içsel ve dışsal olmak üzere ikiye ayrıldığını söyler. Bunlar bireysel ve doğal sebeplerdir. Buckle’ın *History of Civilisation in England* adlı kitabını referans gösterir. Bu yasalar doğal ve akli yasalardır. 11. ve 12. maddelerde bu yasaları açıklar. Sıcaklık ya da soğukluk, nemlilik ya da kuruluk, toprağın durumu vs gibi çeşitli sebepler doğal yasaları oluşturur. Toplumların şekillenmesinde bu yasa önemli bir rol oynar. Bir de akli yasa vardır. Demircibaşyan “*tarihin akli yasaları*”ndan bahseder. Bu insanın doğaya hâkim olma çabasıdır. Demircibaşyan 13. maddede tarihin diğer yasalarının ne olduğunu sorar. Buna cevap olarak Mougeolle’un *Statique des civilisations* kitabına dayanarak üç yasadandan bahseder: yükselti, boylam ve enlem. 14. maddede yükselti yasasını açıklar. İnsanlar önce düzlüğü tercih ettiler, çünkü buralar verimliydi fakat nüfus çoğalınca savaşlar çıktı ve daha güvenilir olan yüksek yerlere çıktılar. Ayrıca seller ve korsan korkusu da ilk yerleşimlerin yüksek yerlerde kurulmasının nedenleridir. Şehir, medeniyetin canlı sembolü ve ifadesidir. Atina, Roma, İstanbul gibi tepelerde kurulan birçok şehir vardır. Zamanla güç rekabeti yerini ticari rekabete bırakmış ve insanlar dağdan deniz kıyısına yönelmiştir. Bugün dünyanın en kalabalık şehri bir limandır. 15. madde boylam yasasını açıklar. Bossuet, *Discours sur L’Histoire Universelle* ve Herder, *İnsan Soyunun Tarihinin Felsefesi* adlı eserlerinde medeniyetin doğudan batıya yöneldiğini ifade etmektedirler. Avrupa’nın yani Akdeniz’in kıyılarının aydınlanması Hindistan, Asuristan ve Mısır kökenlidir, yani doğudan gelmiştir. 16. madde enlem yasasını açıklar. Medeniyet ekvatorдан kutuplara, ya da bir başka deyişle sıcak kuşaklardan soğuk kuşaklara genişlemiştir. En önce Mısır ve Kalde aydınlanmıştır. Sonra Asuristan, Fenike, Kartaca kıyıları, Küçük Asya, Yunanistan, Sicilya, İtalya, İspanya. Ortaçağda medeniyet kuzey ülkelerine doğru ilerler. İspanya’dan Fransa ve İngiltere’ye, İtalya’dan Almanya’ya, Balkan yarımadasından Avusturya ve Macaristan’a, nihayetinde İskandinavya ve Rusya’ya. Montesquieu’ye göre yükselti yasasının kıta yasası, enlem yasasının ise iklim yasası

olduğunu belirtir. 17. ve 18. maddelerde enlem ve iklim yasasına göre Avrupa medeniyetinin nasıl doğduğunu ve Mısır’ın oynadığı rolü belirtir. 19. maddede Draper’a göre Yunan medeniyetinin yıkılışının sebeplerini anlatır. Bu iki büyük sebep, coğrafi keşifler ve felsefi eleştirinin doğuşudur. 20. maddede Draper’ın ismini anmadan bir üçüncü sebep daha ekler. Bu da Roma’nın çokkültürlülüğünün etkisidir. 21. maddede Roma’nın Hristiyanlığa bakış açısını ele alır, olumlu ve olumsuz etkilerine değinir. Hristiyanlar bir yandan Roma yönetimi altında büyük acılar çekmiştir ancak öte yandan Roma’nın yayılması Hristiyanlıkla beraber kardeşlik duygularının da yayılmasına hizmet etmiştir. “*O güzel kelime, insanlık (humanitatem) yaratılmıştı artık*”. 22. madde Kilise’nin medeniyet ile ilişkisine değinir. Demircibaşyan’a göre Kilise kaba kuvvet ve maddi çıkarlar yerine akli ve ahlaki olanın zaferini ilan etti ve tüm sınıfları kucakladı. 23. maddede Hristiyanlığın ahlaki etkilerini bireysel, ailevi ve toplumsal açıdan ele alır. Hristiyanlığın intiharı mahkûm ettiğini, tevazu ve itaat vaaz ettiğini dile getirir. Demircibaşyan’a göre, bunlar hayat mücadelesinin acılarını teskin etti. Aile kurumu kuvvetlendi, ataerkil düzen yıkıldı ve evlilik bağı önem kazandı. Hristiyanlık kadınlara daha onurlu bir yaşam sağladı. Demircibaşyan’ın açıklamasına göre, Hristiyanlık, toplumsal açıdan ele alındığında, köleliği kaldırdı, merhamet ve kardeşlik vaaz etti. Evrensel bir yasanın temellerini tesis etti. 24. maddede Renan’ın *Neron*¹⁴⁷ adlı eserine dayanarak, Neron’un acımasızlığı ve şehvet düşkünlüğü ile Hristiyan estetiği arasında ilişki kurar. 25. maddede Hristiyanlığın olumsuz sonuçlarına değinir. Littré’nin *Fragments de Philosophie Positive et de Sociologie Contemporaine* adlı eserine göre üç olumsuz sonucu olmuştur. İnsan akli soyut bir doktrin nedeniyle zincirlenmiş ve eziyet çekmiştir, münzevilik gibi sağlıksız bir kurum ortaya çıkmıştır ve son olarak, sapkınlara karşı çok acımasız davranılmıştır. Demircibaşyan’a göre, yine de Hristiyanlığın faydası zararından fazla olmuştur. 26. maddede Guizot’un *Histoire de la Civilisation en Europe*’unu kaynak göstererek, Kilise’nin medeni ama yozlaşmış Roma ile kaba ama coşkulu Barbarlar arasında aracı olduğunu söyler. Kilise, toplumları yenileyerek modern toplumu oluşturmuştur. Son olarak, Comte’un papalığa duyduğu hayranlığı aktarır. 27., 28. ve 29. maddelerde sırasıyla feodalizmi, Rönesans’ı ve Reform’u açıklar. Rönesans’ı açıklarken Victor Cousin’in *Cours de l’histoire de la philosophie*, John Riskin’in *Modern Painters* ve Littré’nin *Études sur les barbares et le moyen âge*

¹⁴⁷ Muhtemelen Renan’ın **Antéchrist** adlı eserini kastediyor. Bu eserde Neron Estetiği adlı bir bölüm de var.

adlı eserlerine değinir. Bu isimler ortaçağın güzel sanatlardaki rolüne değinmiştir. Reformla ilgili maddede ise, Protestanlığın medeniyete büyük hizmeti olduğunu belirtir. Modern ruhu sağladığını ve maddi dünyanın şartlarını iyileştirmeye çalıştığını ileri sürer. Ekonomik gelişmeye ve düşünce özgürlüğüne katkısından bahseder. Rahipliğin kaldırılmasını da olumlu karşılar ancak kiliselerden resmin kaldırılmasını güzel sanatlar açısından olumlu bulmaz. 30. ve 31. maddelerde ise Fransız Devrimi’ni açıklar. Taine’e göre devrimcilerin büyük yanlışı, tarihi tecrübeyi gözardı ederek, soyutun peşinde koşmalarıdır. Atina ve Roma kurumlarını hayal ederek hata yapmışlardır. Demircibaşyan son maddede, kendi çağını yani 19. yüzyılı ele alır. Yüzyılın arzu ve taleplerini en iyi özetleyen kelimenin sosyalizm olduğunu ifade eder ve emekçi sınıfların sıkıntılarına değinir ancak sosyalist bir tavra sahip olduğunu söylemek mümkün değildir hatta sosyalistlerin eserlerinin çelişkiler içerdiğini iddia eder. Entelektüel sürmenajın yeni nesillerde bedensel ve zihinsel hastalıklara yol açtığını belirtir. Karamsarlığın arttığını söyler.

7. SONUÇ

Demircibaşyan’ın çalışmalarının, özgün olmamakla beraber, felsefi düşüncenin henüz emekleme döneminde olduğu bir coğrafyada değerli olduğunu düşünüyorum. Pozitivist bakış açısı çerçevesinde, evrimci ve materyalist görüşlere yer vermiş, batıda yaygın olan bazı felsefi düşünceleri tanıtmaya çalışmıştır. Osmanlı’da diğer Ermeni düşünürlerle beraber pozitivist düşüncenin öncülerinden olmuştur. Liselerde felsefe dersi vermiş, pozitivist felsefeyi yaymak amacıyla bir dergi yayınlamıştır. Demircibaşyan’ın ve diğer Osmanlı Ermenisi düşünürlerin Osmanlı’da batı felsefesinin tanınmasına ve yayılmasına ciddi bir katkı sağladığını belirtmek gerekir.

Demircibaşyan, Osmanlı aydınının batıyla yeni temas etmeye başladığı bir dönemde entelektüel çalışmalarda bulundu. Bu dönemde Çağdaş Batı Felsefesi takip edilmeye başlanmış, batıdakine benzer bilim kurumları oluşturulmaya çalışılmış, batı düşüncesini yansıtan eserler çevrilmeye başlanmıştı. Seküler düşüncenin Ermeniler arasında güç kazanması da bu döneme denk gelir. Ermeni Milli Anayasası 1863’te onaylanmıştı. Siviller kilise karşısında daha etkili olmaya başlamışlardı. Okullaşma Ermeniler arasında büyük bir artış göstermiş, çok sayıda dernekler açılmış, bir eğitim seferberliği başlamıştı. Bunda batıda eğitim alan genç entelektüellerin büyük rolü vardı. Demircibaşyan da bir süre Marsilya’da kalmış, pozitivismle burada tanışmış ve akıl sağlığı kötüleşene kadar pozitivist ve evrimci düşüncüyü savunan yazılar yazmıştı.

Comte, Littré gibi pozitivist düşünürleri yakından takip eden Demircibaşyan, başta eğitim ve dinle ilgili olmak üzere Ermeni toplumunun kurumlarına sert eleştiriler yöneltmiş, bilimsel düşüncenin savunuculuğunu yapmıştı. Pozitivizmi tabir-i caizse her derde deva olarak görmüştür. Ermeni kurumlarına yönelttiği eleştirilerde sürekli batılı pozitivist yazarları referans vermiştir. Demircibaşyan, kiliseye karşı da eleştiriler yöneltmiş ama Hristiyanlığı terketmemiştir.

Demircibaşyan aslında Gosdantyan ya da Beşir Fuad gibi bilimsel düşünceyi içselleştirmiş biri değildi, daha ziyade şair ruhluydu ve bu çelişkileri de biyografisinde belirgindir. Bir yandan pozitivist ve materyalist görüşlerin propagandasını yapmış, metafiziği eleştirmiş, öte yandan mistik görüşlere ilgi duymuştur.

Demircibaşyan döneminin en ünlü yazar ve şairlerinden biridir, sürekli yazmış, hep görünür olmak istemiştir ve sadece bu sıfatıyla değil, eğitimci sıfatıyla da gençler üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ermeniler arasında filozof kimliğiyle de ön plana çıkmıştır. Okullarda felsefe dersi vermiş, batı felsefesini tanıtmaya çalışmıştır.

Bu çalışmayla;

- Osmanlı Ermenileri'nin felsefi çalışmalarının mevcudiyetini gösterdim. Sınırlı bir zaman diliminde bu isimlerden biri olan Demircibaşyan'ı tanıtmaya çalıştım ve Osmanlı Ermenilerinin pozitivist düşünceyle temasına değindim.
- Bir 19. yüzyıl entelektüelinin dönemin Ermeni toplumuna bakışını ortaya koyarak, Ermenilerin toplumsal yaşamına dair belki küçük ama dönemi araştıranlar için değerli olduğunu düşündüğüm bilgiler verdim.

Çalışmamın şüphesiz ki ciddi eksiklikleri vardır, bunlardan en önemli olanlarına dikkat çekmek istiyorum:

- Çalışmamı Türkçe ve Ermenice metinlerle sınırladım. Rumca ve diğer dillerdeki felsefe çalışmalarına değinme imkânım olmadı.
- Zamanın kısıtlı olması nedeniyle, elimde kaynaklar olduğu halde Demircibaşyan'ın bazı çalışmalarına değinme imkânım olmadı. Mesela dil tartışmalarına bu metinde yer veremedim. Şiirlerini ve öykülerini de işin uzmanına bırakmayı uygun gördüm.
- Demircibaşyan'ı önceleyen Gosdantyan, Karakaşyan, Rusinyan gibi felsefi eserler veren Ermeni düşünürlerin sadece ismini vermekle yetindim. Bu

isimlere dair yapılacak Türkçe incelemelerin dönemin düşünce tarihi açısından yararlı olacağını düşünüyorum.

8. KAYNAKÇA

19rt Tari Hay Pilisopayagan Mdki Badmutyunits, G. H. Grigoryan, S.E. Topçuyan, cilt 2, Erivan:1980

Andonyan A.(1899). Masis, 8-9, Pats Namag Yeğya Demircibaşyanin, 262-264

Armen Y.(1929). Yeğya Demircibaşyani Gyanken, Anahit, Temmuz-Ağustos, Paris, s.42

Artinian V.(2004), Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, İstanbul: Aras Yayıncılık

Artzag Eçer, Namagner, Kertvadzner(Düzyazılar, Mektuplar, Şiirler), Paris, 1955

Bardakjian K.B.(2013). Modern Ermeni Edebiyatı, İstanbul: Aras Yayıncılık

Çifte-Sarraf O.(1907). Yeğyayın Muralı, Masis, 28-29, 567-69

Demir R.(2018), Philosophia Ottomanica-Osmanlı Felsefesi, İstanbul:Lotus Yayınları

Demircibaşyan Y.(1883), Jamanagagits Badmutyun, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 38-44

Demircibaşyan Y.(1883), Tragan İmasdasirutyun, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 34-37

Demircibaşyan Y.(1883). Intatsk Kağakagan Dındesutyan, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 176-179

Demircibaşyan Y.(1883). Intatsk Kağakagan Dındesutyan, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 225-235

Demircibaşyan Y.(1883). Yergrakund, Ocak, Önsöz

Demircibaşyan Y.(1884), Nor Darin yev Nor Kağaparn, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 3-12

Demircibaşyan Y.(1884). Gadui mı Hişakirk, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 131-139

Demircibaşyan Y.(1884). Gadui mı Hişakirk, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 131-139

Demircibaşyan Y.(1884). Hamarod Badmutyun Kağakagan Dındesutyan, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 101-105

Demircibaşyan Y.(1884). Mah Mangavarjin, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 29-31

- Demircibaşyan Y.(1884). Manugn yev Azkn, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 168-173
- Demircibaşyan Y.(1884). Yergrakund, Ocak, editoryal
- Demircibaşyan Y.(1884). Yerrort Nersisyan Usumnarann, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 229-234
- Demircibaşyan Y.(1885). Gadui mı Hişakirk, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 171-175
- Demircibaşyan Y.(1885). Azkayin Vicagatsuyts, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 21-27
- Demircibaşyan Y.(1885). Hamarod Badmutyun Kağakagan Dındesutyan, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 221-223
- Demircibaşyan Y. (1885). Isgızpunk Mangavarjutyan, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 83-85
- Demircibaşyan Y.(1885). Kerezmank İnç Gı Badmen, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 78-82
- Demircibaşyan Y.(1885). Kerezmank İnç Gı Badmen, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 39-43
- Demircibaşyan Y.(1886). Azkayin Ingerutyunn yev Hay Ingerutyunn, Yergrakund, 9, 394-398
- Demircibaşyan Y.(1886). Aztetsutyun Kidutyun, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 28-30
- Demircibaşyan Y.(1886). Hayasdanyayts Yegeğetsin, Yergrakund, 2, 52-55
- Demircibaşyan Y.(1886). Hrahankiç Khosagtsutyunk, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 117-123
- Demircibaşyan Y.(1886). Indzayaran yev Ker. Ormanyen Meg Namagı, Kragan yev İmasdasiragan Şarjum, 182-190
- Demircibaşyan Y.(1887), Yegeğetsagan Paregarkutyun, Yergrakund, 5-6, 226-230
- Demircibaşyan Y.(1888), Sahmanatrutyun yev Azkayin Grtutyun, Yergrakund, 8, 337-351
- Demircibaşyan Y.(1888). Gronagan Tertern yev Gğeranots, Yergrakund, 3-4, 170-174
- Demircibaşyan Y.(1888). Verahasdadutyun Kahanayin, Yergrakund 9. s.385-394
- Demircibaşyan Y.(1891). Darerk Badmutyan İmasdasirutyun, İstanbul: Bağdadlıyan
- Demircibaşyan Y.(1893). Verludzum, Masis, s.3981, 136-141

- Demircibaşyan Y.(1986). *Yerger(Eserleri)*, Erivan: Sovedagan Kroğ
- Demircibaşyan Y.(Azadakhohyan A.)(1879), *Pilisopayagan Pararan(Felsefe Sözlüğü)*, İstanbul
- Dındes, Ekim 1886, sayı 1, editoryal
- Doğan A.(2003), *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.171
- Felsefe Sözlüğü(2003), *Türkiye’de felsefe(Türkler ve felsefe)*, haz.: Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları , 1444-1472
- Fenerciyan K, Bedrosyan H.(1921). *Yeğya Demircibaşyan, İr Gyankı yev Kordzi(Yeğya Demircibaşyan, Hayatı ve Çalışmaları)*, İstanbul: M. Der-Sahagyan Matbaası
- Gamsaragan D.(1892). *Hay Kraganutyan Tzkdumı-Yeğya Demircibaşyan*, Masis, 3956, 11-18
- Harutyunyan, T. E., *Pozitivizmi Mudkı Hay İraganutyan yev Baykarı Nra Knahadman Şurç*, D.E. http://www.ysu.am/files/20T_Harutyunyan.pdf
- Hrant Asadur(1921). *Timasdverner*, İstanbul: Keşişyan Matbaası, s.212
- Kalemkaryan Z.(1931). *Yeğya Demircibaşyan*, Anahit, Ocak-Nisan, 97-112
- Kılıçdağı O.(2015), *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım içinde Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa*, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.47
- M. Barsamyan, *Andastan*, sayı: 14, 1963, Paris, s.74
- Nazaryants H.(1910). *Yeğya Demircibaşyani Sirayin Namagnerı(1886-1889)*, İstanbul: Der Nersesyan
- Okay M.O.(2012), *Beşir Fuad- İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*, Mart, İstanbul: Dergah Yayınları
- Somel S. A., *Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi*, <http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf>
- Tar, 1889, s.17-18
- Ülken H. Z.(2019). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ocak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Vorperyan R.(1902). *Yerguki Pajnvadz*, Masis, 6, s.84-87

Yeğya Demircibaşyani Kragan Hrabaragakhosagan Kordzuneutyunı “Yergrakund”
Hantesi Eçerum(Bibliografyayla), haz.: Kh.H. Barseğyan, V. Kh. Aleksanyan, S.A.
Sargsyan, 1984, Erivan

Zohrab K.(1893). Modan, Masis, s.3998, 401-402

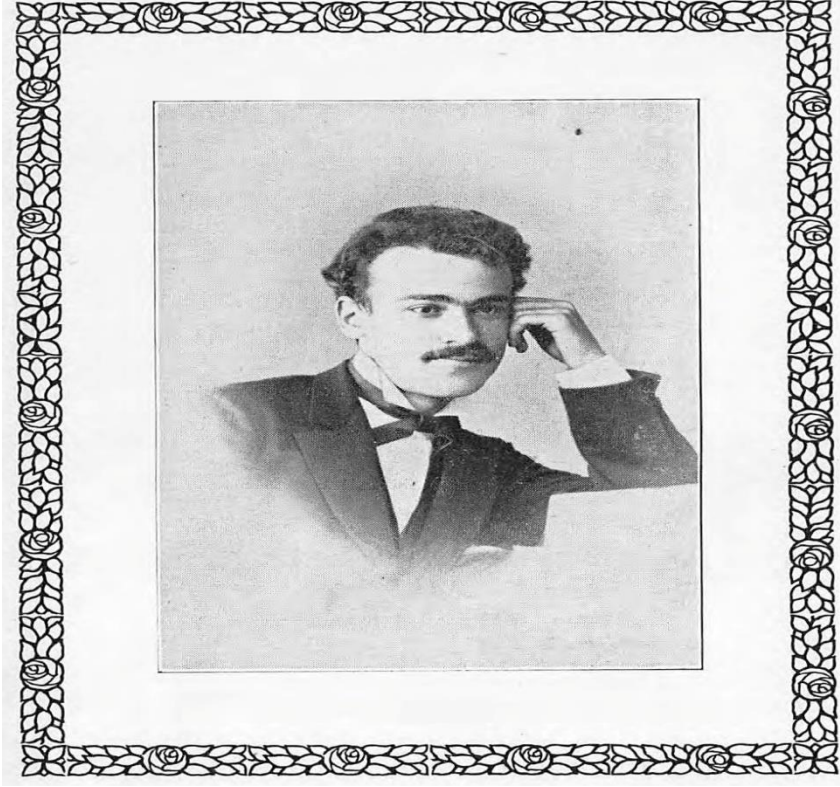
Zohrab K.(1907). Masis, 38, 759-762

EKLER

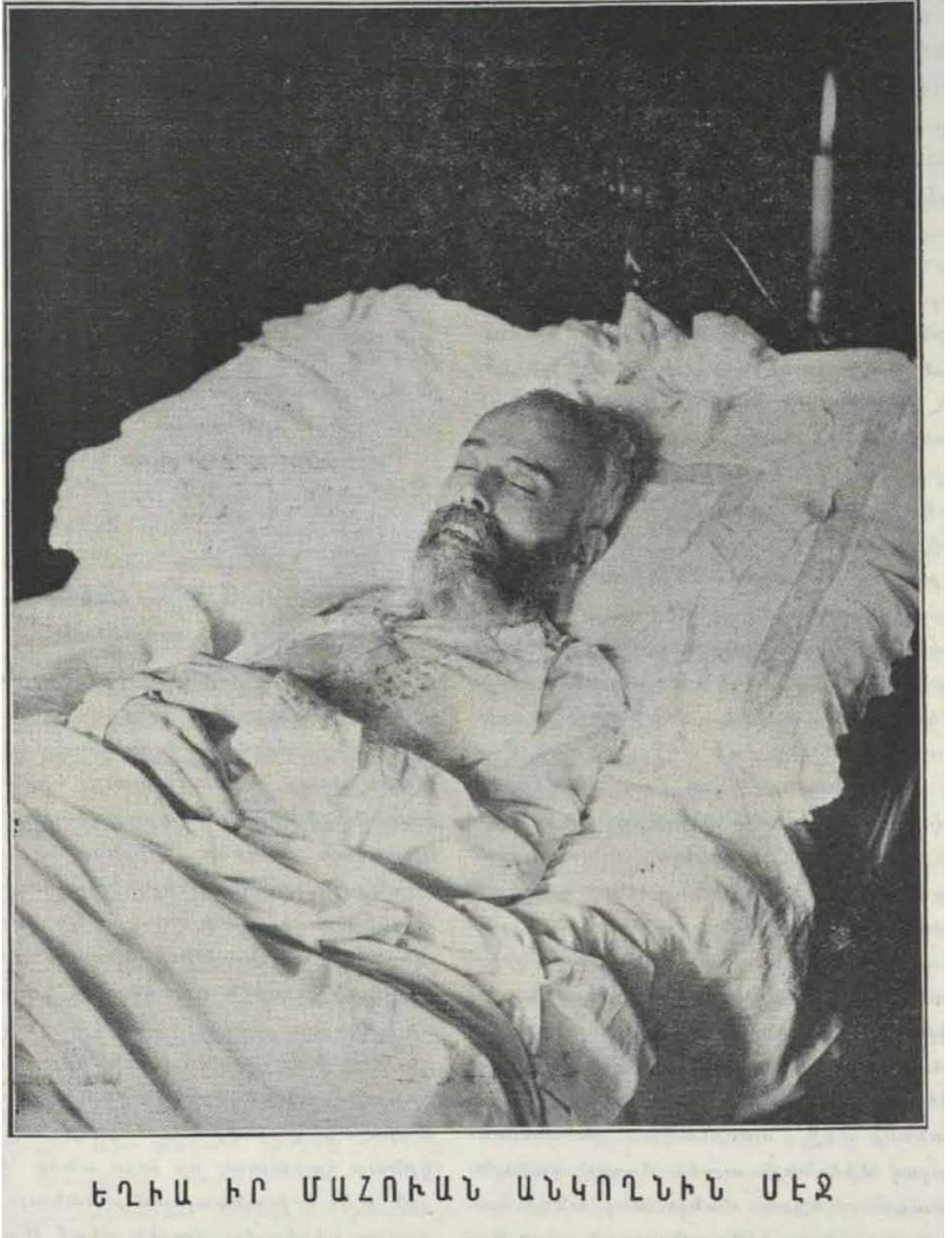
EK1:FOTOĐRAFLAR

Luys, 5 Ocak 1908, s.70

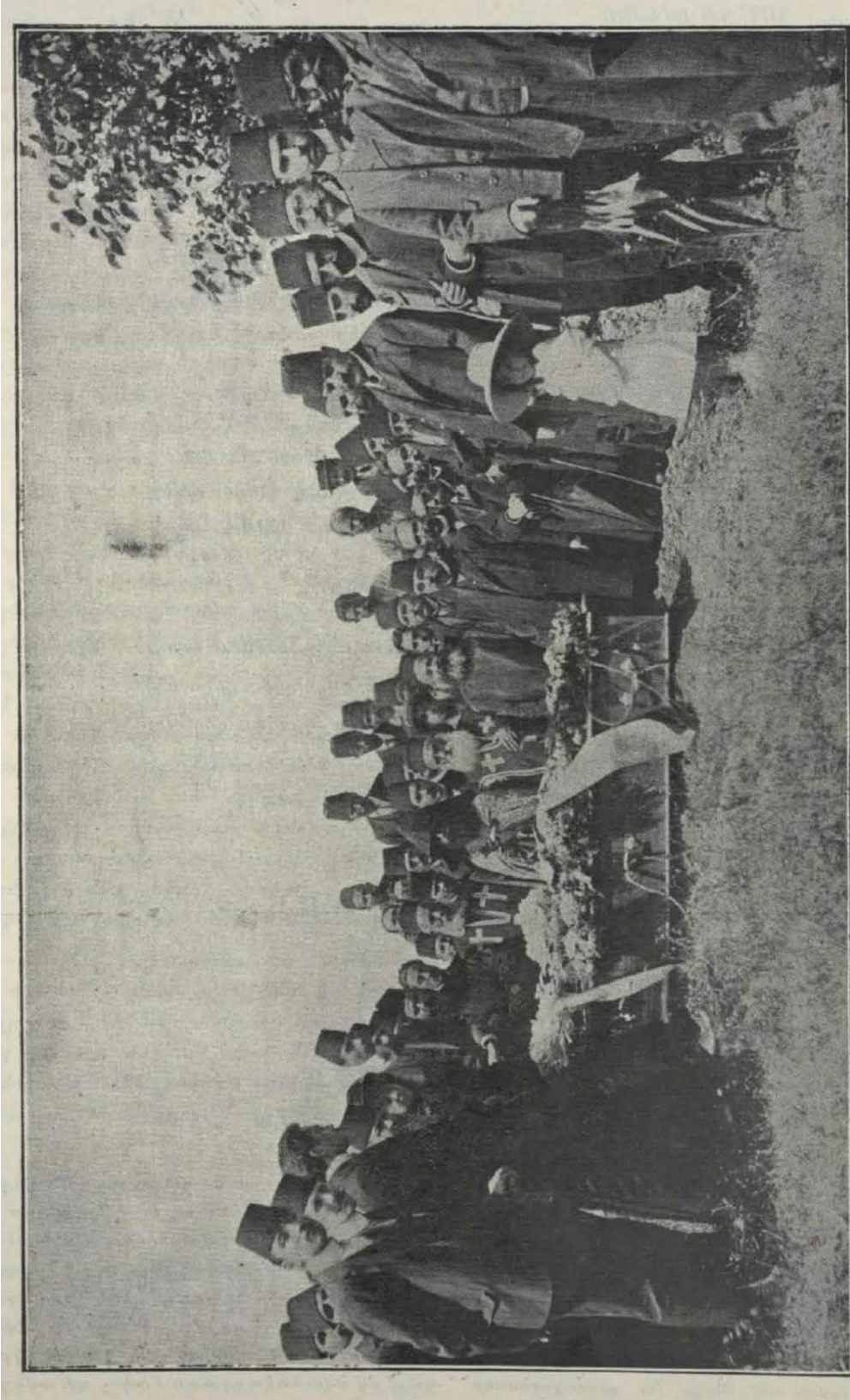

Sirayin Namagner-Hrant Nazaryants, s.13

"Yeğya ölüm döşeginde"

Kalemkaryan Z.(1931). Yeğya Demircibaşyan, Anahit, Ocak-Nisan, s.105

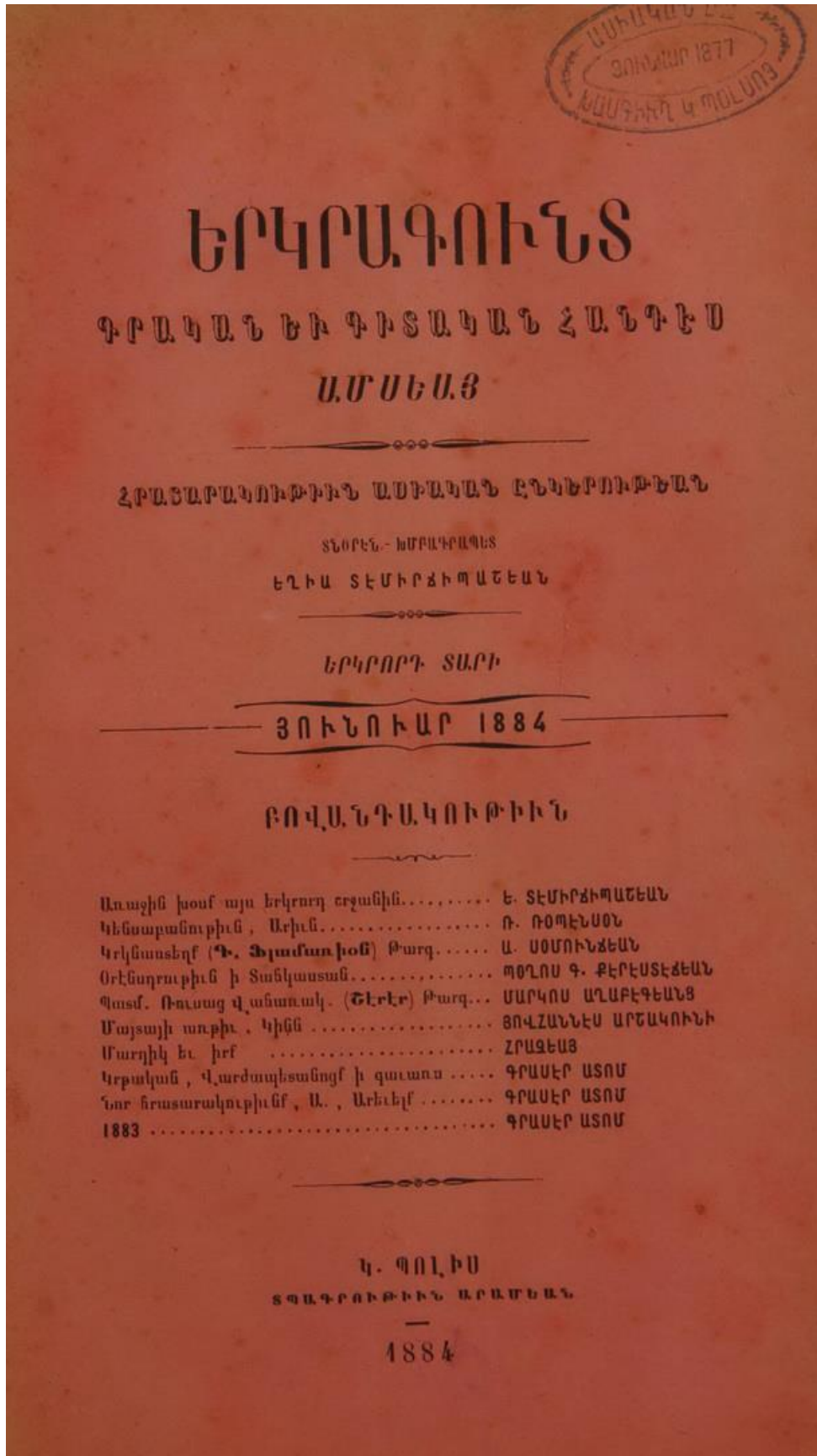

ԵՂԻԱՅԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Cenaze töreni

Kalemkaryan Z.(1931). Yeğya Demircibaşyan, Anahit, Ocak-Nisan, s.111

EK 2 : DERGİ KAPAKLARI

Yergrakund dergisinin Ocak 1884 sayısının ön kapağı

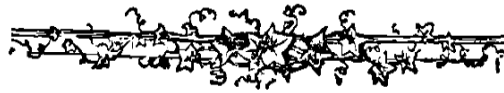
Kragan yev İmasdasiragan Şarjum dergisinin Ocak 1884 sayısının ön kapağı

1886

Տ Ն Տ Ե Ա

Ա.ՄԱՍՕՐԵԱՅ ՀԱՆՊԻՏ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ—ԽԱՐԱԳՐԱԳԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՍԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՑԱՐԻ—ՀՈԿՏԵՐԵՐ, ԹԻԻ 1

معارف عمومیہ نظارت جلالہ سنک رخصتنامہ سیدہ طبع اولفشار

Կ. ՊՈԼԻՏ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵՆՆ

(Արամեան)

1886

Dmdes dergisinin Ekim 1886'da yayınlanan ilk sayısı